

**DEMOKRASI
PLATFORMU
DERGİSİ**

Demokrasi Platformu Dergisi

International Refereed Journal

ISSN: 1305-4600

10 (35), 2021, 190-228

Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü

The Ideal of Islamic Unity in Bosna-Herzegovina

Fahriye Engili

Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

E-Posta: femgili@gmail.com

Orcid: 0000-0002-3805-7358.

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü / Article Type: Derleme Makale / Review Article

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/ Winter-December

Geliş/Received: 26 May/May 2021

Kabul/Accepted: 01 Ağustos/August 2021

Yayın/Published: 15 Aralık/December 2021.

Atıf/Cite As

Engili, Fahriye. "Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü". *Demokrasi Platformu Dergisi*, 10 (35), 2021, 190-228.

İntihal/Plagiarism

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism.

Web: <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi>

e-mail to: demokrasiplatformudergisi@gmail.com

Copyright © Published by Serkan Yorgancılar, Ankara-Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslâm Birliği Ülküsü.

Öz

19. yüzyılın ikinci yarısında, İslâm dünyasında İslâm birliği yani Panİslâmizim ülküsü ortaya çıkmaya başlamıştır. 20. yüzyılın başında, bu akım, o zamanlarda Avusturya-Macaristan işgali altında olan Bosna-Hersek'i de etkilemiştir. Saraybosna müftüsü Hilmi Omerović'in 1882 yılında Reisü'l- ülemâ ilân edilmesi, bugün ülkenin resmî dinî kurumu olan "Bosna-Hersek İslâm Birliđi'nin (Islamska Zajednica u Bosni i Hercegovini)" kuruluşu olarak kabûl edilir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı ve daha sonraki Kırallık Yugoslavyası ve Komünist Yugoslavya dönemlerinde *İslâm Birliği Kurumu'nun* etkinliği sınırlandırılmış, ya da hükümetin denetimi altına girmiştir. Komünist rejimin ortadan kalkmasıyla birlikte, 1993'te Yugoslavya İslâm Birliği'nden ayrılan Bosna-Hersek İslâm Birliği tekrar teşkilatlandırılmıştır. Bu yeni birlik, Bosnalı Müslümanlar'ın mücadelesini yalnızca dinî bir mücadele olmaktan çıkarmış ve Boşnak millî kimliğinin oluşmasında büyük katkıda bulunmuştur.

Bu çalışmada, Bosna-Hersek'te İslâm Birliği Ülküsünün 19. ve 20. yüzyılda ortaya çıkışı, gelişimi ve aydınlar ile din adamlarının bundaki rolü ve bu kurumun Bosna-Hersek'in savunmasındaki rolü incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Bosna-Hersek, Müslüman, Panislamizm, İslâm Birliđi, Aliya İzetbegović

Abstract

During the second fase of the 19.th centurt, an Ideal of Islamic Unity, Panislâmism, has emerged. At the beginning of the 20.th century, that current reached Bosnia-Herzegovina, under the occupation of Austria-Hungary at the time. The Austro-Hungarian Empire, which occupied Bosnia and Herzegovina in 1878, established autonomous religious institutions for Bosnian Muslims, while giving them religious independence on the one hand, and trying to weaken their ties with Istanbul on the other hand.

It is accepted thet todays the only official Musulman organisation, "The Islamic Union of Bosnia-Herzegovina" had been established when the Mufti of Sarayevo Hilmi Omerovic was promoted as the Rais el Ulama of Bosnia and Herzegovina. Thus, a so-called independence was ensured by the appointment of Re'isü'l-ülema. However, the restrictions imposed on Muslims in the context of religious and waqf administration in the Austro-Hungarian administration brought problems with it. Against this, Bosnians

started their struggle for religious, educational and foundation autonomy since the 1880s. Especially in the face of the tension between them with the Catholics and the difficulties in the conduct of religious affairs, the government had to accept the law on the establishment of an autonomous Islamic Union in 1909, which would carry out religious, foundation and education affairs, as the Muslims organized in the political arena and put pressure on the Austro-Hungarian administration.

During the reign of Serbian-Croatian-Sloven Kingdom and later the Kingdom of Yugoslavia, which were established after the First World War and later during the Communist Yugoslavia, the powers of this organisation were limited and subdued to the control of the government.

Since the occupation of Bosnia in 1878, the Muslim people were left without a head, the partition of Bosnia was completed and the Muslim people were oppressed. The idea of adopting the ideology of Pan-Islamism as a way of removing the Bosnians from their situation and giving them an identity arose among intellectuals and clergy. Supporters of the pan-Islamist view were mostly young people affiliated with the Yugoslav Muslim Organization (Jugoslovenska Muslimanska Organizacija (JMO)), which was the only organization in the pre-World War II Yugoslav Kingdom to protect the interests of Muslim unity. The aim of this group was to educate Muslim youth within the framework of Islam and to spread Islamic awareness among Muslims and then to ensure the moral and social development of the society.

However, after the Second World War, Muslims were ignored and subjected to oppression with the communist administration. But, after the fall of the Communist Yugoslavia in 1993, the Islamic Union of Bosnia and Herzegovina left the Islamic Union of Yugoslavia and reorganised itself.

Bosnia-Herzegovina Islamic Union was restructured under the presidency of Mustafa Cerić. The Islamic Union, which acted together with the Democratic Action Party (SDA) led by Aliya Izetbegovic during the Bosnian War, increased its weight in the country's politics. That new union contributed a great deal in the awakening of the Bosniak national identity.

The advocates of this movement aimed for Muslims to cooperate without discrimination of race, language and origin. They tried to renew and revitalize the Islamic world by putting forward a religious, political and cultural program. After giving religion a political identity, it was ensured that religion became an authority and

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

legal institution in the Muslim state. Today, the activities of the Islamic Union of Bosnia and Herzegovina include all Muslims living in the country and Bosnians living abroad. According to the law of the Islamic Union; The Islamic Union is the only union of Bosnian Muslims and Bosnians living abroad.

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the ideology of Islamic unity developed in Bosnia-Herzegovina as well, with the clergy and intellectuals mostly contacting the Near East countries.

In this study, the emergence of the Muslim Union in Bosnia and Herzegovina, its progress, the role of the intelligentsia and the clergy in this society and its role in the defense of Bosnia and Herzegovina shall be presented.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Muslim, Panİslâmism, Islamic Unity, Aliya İzetbegoviç

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısında, İslâm dünyasında İslâm birliği yani Panislamizm ideolojisi ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yeni hareket, çoğunlukla Müslümanların çıkarlarını koruma amacından doğmuştur. Bu hareketin savunucuları Müslümanların ırk, dil ve köken ayrımı yapmaksızın işbirliği yapmalarını hedeflemiştir. İslâm'ın sadece bir din değil, aynı zamanda bir yaşam biçimi olduğunu savunmuşlardır. Dinî ve siyasî, kültürel bir program ortaya koyarak İslâm dünyasını yenilemeye, canlandırmaya çalışmışlardır. Dine siyasi bir kimlik kazandırdıktan sonra, Müslüman devlette dinî bir yetki ve kanun kurumu olması sağlanmıştır.

Panislamist akımlar çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu, Pakistan ve Mısır'da gelişmiştir. 20. yüzyılın başında, bu akımlar o zaman Avusturya-Macaristan işgali altında olan Bosna-Hersek'i de etkilemiştir.² Bu bağlamda, Bosna-Hersek'in dinî teşkilat yapısına kısaca göz atmak gerekmektedir.

Osmanlı idaresinde Bosnalı Müslümanlar, özerk bir cemaate sahip değillerdi. 1878 yılında Bosna-Hersek'i işgal eden Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bosnalı Müslümanlar için özerk dinî müesseseler tesis ederek, bir taraftan onlara dinî bağımsızlık verirken diğer taraftan onların İstanbul ile bağlarını zayıflatmaya çalıştı. Nitekim 1882'de, İmparator tarafından dört kişilik bir meclis veya istişare

kuruluna başkanlık eden bir Re'îsü'l-ûlemâ tayin edilerek sözde bir bağımsızlık sağlanmış oldu. 1882 yılında Saraybosna müftüsü Hilmi Omerović'in reisü'l-ûlemâ ilan edilmesi, bugün ülkenin resmî dinî teşkilatı olan Bosna-Hersek İslâm Birliği'nin (*Islamska Zajednica u Bosni i Hercegovini*) kuruluşu olarak kabul edilir. Bu şekilde, Avusturya-Macaristan yönetimi, din kurumunu kullanarak halkı avucunda tutmaya ve seçkinlerin ruhunu satın almaya çok özen göstermiştir. Bu amaçla, İmparatora, Katolik ve Ortodoks piskoposları tayin etme hakkı verilmiş, resmen İstanbul'a bağlı olan İslâm kurumları da dolaylı olarak denetime alınmıştır.

Özellikle, Avusturya-Macaristan idaresinde yaşanan dinî ve vakıf idaresi bağlamındaki sorunlar da Boşnakların 1880'li yıllardan itibaren dinî mücadelesinde önemli yer teşkil etmişti. Özellikle Katoliklerle aralarındaki gerilim ve dinî işlerin yürütülmesindeki zorluklar karşısında Müslümanların siyasi alanda örgütlenerek Avusturya-Macaristan yönetimine baskı yapması üzerine hükümet 1909'da din, vakıf ve eğitim işlerini yürütecek özerk statüdeki bir İslâm Birliği'nin kurulmasına dair kanunu kabul etti.¹

Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı döneminde ise; hükümet, İslâm Birliği'nin Bosna-Hersek dışında kalan Müslümanlar üzerindeki etkinliğini büyük ölçüde sınırlandırdı. 1929'da Kral Aleksandar I. Karacorceviç'in kurduğu diktatörlük rejiminde Adalet Bakanlığı'na bağlanan İslâm Birliği, özerk yapısını kaybederek devletin kontrolü altına girdi ve merkezi Belgrad'a taşındı. 1936 yılında yeniden Saraybosna'ya taşınarak çalışmalarına devam eden birliğe asıl darbeyi savaş sonrasında Komünist rejimin kurulması vurdu. Rejimin ilk yıllarında İslâm Birliği'nin faaliyetleri sınırlandı, vakıf mallarına el kondu ve şeriat mahkemeleri ile Gazi Hüsrev Bey medresesi dışında bütün dinî okullar ve medreseler kapatıldı. Ülkede 1970'lerde başlayan liberalleşmeyle beraber Bosnalı Müslüman toplumda da bir canlanma yaşandı. Camiler ve dinî okullar restore edildi; İslâmi Çalışmalar Fakültesi 1977 yılında açıldı, İslâmi yayınlar arttı.

¹ "Pregled razvitka Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini", *Rijaset Islamiske Zajednice U Bosni I Hercegovini*, 26 Aralık 2006.

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslâm Birliği Ülküsü.

Komünist rejimin sona ermesinin ardından 1993'te Yugoslavya İslâm Birliği'nden ayrılan Bosna-Hersek İslâm Birliği, Mustafa Ceriç başkanlığında yeniden yapılandırıldı. Bosna Savaşı boyunca Aliya İzetbegoviç liderliğindeki Demokratik Hareket Partisi (SDA) ile beraber hareket eden İslâm Birliği'nin ülke siyaseti içinde ağırlığı arttı. İslâm Birliği ile SDA'nın beraber hareket etmeleri aynı zamanda Bosnalı Müslümanların mücadelesini yalnızca dinî bir mücadele olmaktan çıkararak Boşnak milli kimliğinin oluşmasına da katkıda bulundu.² Aslında bu mücadelenin kökenini Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı işgalinden ilhakına kadar geçen dönemde aramak gerekir.

Günümüzde Bosna-Hersek İslâm Birliği'nin faaliyetleri, ülkede yaşayan bütün Müslümanlar ile yurt dışında yaşayan Boşnakları kapsamaktadır. İslâm Birliği kanunnamesine göre; İslâm Birliği, Bosna-Hersek Müslümanlarının ve yurt dışında yaşayan Boşnakların tek birliğidir. Sancak, Hırvatistan ve Slovenya meşihatları da Bosna-Hersek İslâm Birliğinin parçası halindedirler. Bosna-Hersek İslâm Birliği de ümmetin ayrılmaz bir parçasıdır.³ Esas olarak Sünni ve Hanefi İslâm'ın temsilcisi ve koruyucusu olma görevini taşıyan İslâm Birliği, Sufi akımları da 1990'ların başından bu yana çatısı altında toplamaktadır. İslâm Birliği, halen ülkedeki 1700'e yakın cami ve medresenin işleyişinden sorumludur. İslâm Birliği'nin başkanlığını 2012 yılından bu yana Hüseyin Kavazoviç yapmaktadır.

1.Bosna-Hersek'te İslâm Birliği Ülküsünde Din Adamları ve Aydınların Rolü

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında İslâm birliği ideolojisi Bosna-Hersek'te de din adamlarının çoğunlukla yakın doğu ülkeleri ile temas kurmalarıyla gelişme göstermişti. Bu kişilerden biri Bosna-Hersek'in sonraki dinî lideri Reisu'l ülemâ Cemaleddin Çavuşeviç (Džemaludin Čaušević)di. Panislamizm ideolojisini takip ederek, Bosnalı Müslümanlara laik bir kimlik

² Ina Merdjanova, *Rediscovering the Umma: Muslims in the Balkans between Nationalism and Transnationalism*, Oxford University Press, New York, 2013, ss. 31-37.

³ *Ustav Islâmske Zajednice u Bosni i Hercegovini, I. Karakter i Načela Islamske Zajednice*, Član 1 i 3.

kazandırılmasına karşı çıktı ve Arapça'nın edebiyatta daha yaygın bir şekilde kullanılması için mücadele etti.⁴

Bosna-Hersek'te Panislâmist ideoloji takipçileri topluluğu, genellikle en büyük İslâm üniversitesi olan Kahire'deki Džamija Al-Azhar-Cami-Al Azhar üniversitesinde eğitim gören Boşnak öğrencilerden oluşuyordu. Bu öğrenciler, eğitimleri süresince, Genç Müslümanlar gibi 20. yüzyıl sonunda oluşturulan panislâmist Mısırlı örgütlerin ortaya koyduğu programla tanışma imkânı yakalamışlardır.⁵ Eğitimlerini tamamlayıp vatanlarına geri döndüklerinde ise, Bosna-Hersek'te İslâm ile ilgili bazı görevler üstlenmişlerdir. Bunlardan bir diğeri isim ise, Saray Bosna'da Gazi Hüsrev'de valilik ve öğretmenlik ile birlikte Müslüman din adamları birliği *El-Hidaje'* nin başkanlığını yürütmüş olan Mehmet Hanciç (Mehmet Handžić)'tir.⁶

Panislamizm görüşünün destekçileri, çoğunlukla İkinci Dünya Savaşı öncesi Yugoslav Krallığı'nda Müslüman birliğinin çıkarlarını koruyan tek örgüt olan Yugoslav Müslüman Organizasyonu (*Jugoslovenska Muslimanska Organizacija (JMO)*)'na bağlı genç insanlardı.

Daha sonra, Boşnak gençler, *Genç Müslümanlar (Mladi Muslimani)* olarak adlandırılan kendi örgütlerini kurmuşlardır. 1939'da Bosna-Hersek'te etkili olarak, Sırp ve Hırvatlar arasında fiili olarak bölünmeye yol açan Cvetkoviç-Macek anlaşması imzalandıktan kısa bir süre sonra çalışmaya başlamışlardır.⁷

Genç Müslümanlar (Mladi Muslimani) teşkilatının oluşturulmasını gerekli kılan şartlara bakıldığında ise, Yugoslav Müslüman Organizasyonu (YMO) lideri Mehmed Spaho ölmüştü, Müslüman halk başsız kalmış, Bosna'nın paylaşımı tamamlanmış ve Müslüman halk baskı altında bırakılmıştı. Kısacası bu problemler, Müslümanların iki dünya savaşında karşı karşıya oldukları problemlerdi ki gerçekten ağır problemlerdi. Her tarafta büyük bir göç olayı yaşanıyor, insanlar

---

⁴ Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Saraybosna, 2002, s.405, 419.

⁵ *Slobodna Bosna*, 23.08.2004, ss. 6-7.

⁶ Ö. Behmen, *Genç Müslümanlar 1939-2000*, Saraybosna, 2000, s. 29.

⁷ O. İbrahimagić, *Politički sistem Bosne i Hercegovine*, Vol. I, Saraybosna, 1999, s.189.

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

içinde buldukları olumsuz şartlardan kaçıyorlardı. Bu durumlar, Genç Müslümanlar (MMT) teşkilatının oluşturulmasında en önemli ve başta gelen saik olmuştur. Ancak bunlara başka sebepler de eklenebilir: yaklaşan savaş şartlarının meydana getirdiği savaş psikolojisi, savaşın özellikle Müslümanlar üzerinde meydana getirdiği ve getireceği olumsuz etkileri gidermek ve onların ilacı olmak isteğiydi.⁸

Aliya İzetbegoviç ile yapılan bir söyleşide, Genç Müslümanlar'ın (Miladi Müslümani Teşkilatı) kuruluş süreci aşamasındaki gelişmeleri şöyle anlatmıştır:

“1941 Mart ayı sonuna doğru, Yugoslavya'nın işgali öncesinde, Sarajevo'da “Trezvenost” salonlarında “Mladi Muslimani” Teşkilatının kuruluş toplantısı yapılmıştı. Toplantıyı, bütün katılanlar üzerinde insiyatif sahibi, birinci planda olan ve şu anda Mostar'da hekimlik yapan Tank Muftiç açmış ve yönetmişti. Önde gelen diğer üyeler ise biraz önce isimlerini [Tarık Muftiç, Esad Karadozoviç, Husref Başıgiç ve Emin Granov] saydıklarım da toplantıya katılanlar bizim ve polisin kayıtlarına göre 40-50 kişiydi. Biz bu toplantıda diğer işlemlerin yanında “Mladi Muslimani” Teşkilatının iç kurallarını da belirlemiştik. Bu arada, daha on-onbeş gün geçmeden savaş başladı, böylece teşkilatın resmi işlemleri yarım kalmıştı. Bu durum bizi ileride nasıl bir yön belirleyeceğimiz üzerinde düşünmeye zorlamıştı. Teşkilat, sonra resmi işlemleri tamamlanamadığından şekli anlamda varlığını sürdüremedi. İşgal ile birlikte Ustaşalar (Hırvat Faşistleri) ve ustaşa gençliği birliği dönemi geldi. Biz bir anda Ustaşa'ların teşkilatı ile karşı karşıya geldik. Ustaşa organizasyonu bütün Müslümanları kendi oluşumu içerisine çekmek ve Hırvatlarla birlikte organize etmeyi amaçlıyordu. Kaldı ki, Ustaşa Gençlik kollarında tüm öğrenciler hiç olmazsa şekil olarak bulunmak zorunda idi. Kimseye böyle bir şeyi isteyip istemediği sorulmuyordu. (Bu daha sonra sizin de bildiğiniz gibi yeni Komünist Rejim döneminde de tekrarlanacaktı.) Ustaşa organizasyonunda kişiler isterlerse faaliyet gösterirler ve üye olurlardı. Ancak Ustaşa Gençlik kolundaki faaliyetlere katılmak ve organizasyona katılmak kesinlikle zorunluydu. Kimse onlara isteyip istemediğini sormuyordu. Bizi isteğimizin dışında bu

⁸ <http://www.İslâmdusuncesi.net/dunden-bugune-mladi-muslimani-teskilatinin-etkisi-uzerine-1-388h.htm>, Erişim, 6.09.2018; Aliya İzetbegoviç ile Mladi Müslimani (Genç Müslümanlar) Teşkilatı ve dolayısıyla Bosna-Hersek İslâmî hareketinin tarihi hakkında yapılan bu röportaj, Sead Trhulj'nin derleyip kaleme aldığı ve 1992 yılında Zağrep'te basılan Mladi Müslimani adlı kitapta yer almıştır.

organizasyona kattıklarından sonra tüm toplantılarından grup halinde kaçmaya başladık. Ancak her yerde grup halinde belirmeye başlamıştık. 1941-1942 Sarajevo'nun mahallelerinde cami çevrelerinde ve Orman Fakültesi ile Tıp Fakültelerinde iyi bir teşkilatlanma gerçekleştirmiştik. Ustaşalar her ne kadar anti komünist olmamız sebebiyle bir ortak nokta buldukları için bizi kendilerine düşman olarak görmüyorlarsa da kendileri ile aynı fikirleri paylaşmadığımızı hissetmeye başlamışlardı.”⁹

Genç Müslümanlar programlarında; İslâm'ın canlandırılması ve Bosnalı Müslümanların yeniden Müslümanlaştırılmasına yer vermişlerdir. Programlarında yer alan şu çarpıcı ifade ile amaçlarını açıklarlar: *“Bu grubun amacı, Müslüman gençleri İslâm çerçevesinde eğitmek ve Müslümanlar arasında İslâmî bilinci yaygınlaştırmak ve sonra, toplumun ahlakî ve sosyal gelişimini sağlamaktır.”*¹⁰ Aynı zamanda, programlarında örgüt üyelerine ilişkin olarak şu ifade yer alır: *“Üyeler İslâmî düzenlemeler hakkında mümkün olduğunca fazla bilgi edinmeli, iyi Müslümanlar olarak hareket etmeli, İslâmî çalışmaları yaygınlaştırmalı ve İslâm ile Müslümanların çıkarlarını savunmalıdır.”*¹¹

Genç Müslümanlar'ın hareket programı yorumlandığında ortaya çıkan önemli noktalar; o günün problemleri hakkında çözümler, Müslüman gençliğin teşkilatlanmasının gerekliliği, Müslüman halkın gelişiminin ve yenilenmesinin ancak İslâm ile olabileceği ve bunların gerçekleştirilmesinde anahtar rolü Müslüman gençlerin oluşturacağıdır.

İslâm dünyasındaki 19. ve 20. asrın modernleşme süreçleri, Müslümanların zihniyetinde değişimlere sebep olmuştur. Ayrıca, Genç Müslümanlar, Bosna-Hersek'te Müslümanların zararına çalışan Müslüman din adamlarına da savaş açmışlardı. Diğer taraftan da Bosna'da İslâm dininin durumunu iyileştirmenin yolları üzerine kafa yormuşlardır.¹²

⁹<http://www.İslâmdusuncesi.net/dunden-bugune-mladi-muslimani-teskilatinin-etkisi-uzerine-1-388h.htm>, Erişim, 6.09.2018.

¹⁰ Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo, 1998, s. 214-215.

¹¹ Behmen, *a.g.e.*, s. 36.

¹² Sead Trhulj, *Mladi Muslimani*, Sarajevo, 1995, s. 60.

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

Bizzat Aliya İzetbegoviç'in¹³ ifadeleriyle;

*"Mladi Muslimani Teşkilatı üyeleri olarak hepimiz din adamı sınıfına karşı (anti klerikal) idik ve bu anlayış aramızda oldukça güçlü idi. Biz hoca ve şeyhlerin İslâm'ın yeniden doğuşunda önderlik yapacak güçte olmadıklarını görüyorduk. İnsanların bu yöne bakmamasını ve bu yönden umutlanmaması gerektiğine inanıyorduk. Şekille yükümlü olmayan başka insanların bu işi üstlenmeleri gerektiğini düşünüyorduk. Çünkü, din adamları İslâm'a şekilci olarak yaklaşmak zorunda idiler, değil ki, yeniden diriliş için radikal bir adım atmalarını beklenemez."*¹⁴

Genç Müslümanlar çalışmaları esnasında, diğer Müslüman ülkelerle temasa geçmişlerdir. Bosna-Hersek toprakları, İslâm dünyasının bir parçası olarak düşünülmüştür. Bosna'yı anlatan Fransız kâşif Bougarel'e göre; Genç Müslümanlar, programlarında, Pakistan kurulurken Hint yarımadasında kullanılanlara benzer kurallar ile Balkanlardaki tüm Müslümanlar için ortak bir devlet kurmayı amaçlamışlardır.¹⁵ Ancak, kendi çaplarında İslâm'ı koruyup güncelleştirmek ve özellikle gençler arasında onun yayılması amaçları taşıyan ve tüm dünyadaki Müslüman kardeşleri ile birlik oluşturmak isteyen bir ideoloji taşıyorlardı. Onların teşkilatı Panislamist düşünceye sahip bir teşkilattı. Ancak bu teşkilat, diğer İslâm ve Arap ülkelerindeki teşkilatların gerek metot ve gerekse mücadele tarzı bakımından bir kopyası niteliğinde değildi. Bu ülkenin ve halkın şartlarından çıkmış kendine özgü bağımsız bir hareketti.

1941-1945 yılları arası İkinci Dünya Savaşı esnasında, Bosna topraklarının çoğu NDH (Nezavisna Hrvatska Drzaca)'ye dahil edilirken, Genç Müslümanlar aktif bir şekilde İslâmî konular üzerinde çalışıyorlardı. Bazıları Zagreb'te, bazıları

¹³ Genç Müslümanlar Teşkilatı üyesi olan Aliya İzetbegoviç, bu teşkilat ile olan ilk tanışıklığını ve teşkilat üyelerini *Tarihe Tanıklığım* kitabında şu şekilde anlatıyor: "Genç Müslümanlar olarak bilinen grupla ilk kez Yugoslavya'nın düşmesinden birkaç ay önce temasa geçtim. Bunların çoğu Zagreb ve Belgrad Üniversitelerinde okuyan öğrencilerdi; onlarla birlikte Saraybosna'daki Birinci ve İkinci Liselerden bazı öğrenciler de vardı. Ormancılık öğrencisi Tarik Muftić, 1945'te komünistlerce öldürülen tıbbiye öğrencisi Esad Karadozoviç, mühendislik okuyan Emin Granov ve 1951'de Yugoslavya'yı bir daha geri dönmek üzere terk edecek olan inşaat mühendisliği öğrencisi Husref Başağić tarafından bir grup oluşturulmuştu. Aralarında 1944 sonunda yine komünistler tarafından öldürülen genç bir fenni ziraatçı olan Asaf Serdareviç de bulunuyordu."

¹⁴ <http://www.İslâmdusuncesi.net/dunden-bugune-mladi-muslimani-teskilatinin-etkisi-uzerine-1-388.htm>

¹⁵ <http://www.ex-yupress.com/dani/dani9.html>

ise Saraybosna'da bilgilerini derinleştirmiştir.¹⁶ 1942'de, *El-Hidaje* birliği başkanı Handziç ile Genç Müslümanlar derneği temsilcisi Esad Karadozoviç (Esad Karadozoviç) bir anlaşma imzalamıştır. Bu noktadan sonra, Genç Müslümanlar *El-Hidaje* kapsamında çalışmalarına devam etmişlerdir.¹⁷

Çoğunlukla Zagreb'te yayımlanan yasa dışı, günlük "Mujahid" gazetesi için makaleler yazmaya başladılar. Ayrıca, yeni kurulan İslâm devletlerinin durumunu anlattıkları "Pakistan" gibi broşürler dağıttılar. Tüm Müslümanları birleştirmek ve komünizme karşı savaşmak için çalışmayı ilke edindiler. Aynı zamanda (1948-1949), Ljubljana ve Belgrad'da, Genç Müslümanlar için yeni yerleşimler oluşturmaya başlamışlardır. Örgüt üyelerinden biri olan Ömer Behmen sayesinde, Genç Müslümanlar Sandzak, Kosova ve Makedonya'dan öğrencilerle temas kurmuşlardır.¹⁸

Ne var ki İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Genç Müslümanlar oluşumunun faaliyetleri komünist yetkilileri rahatsız etmişti. 1946'da Panislamizm destekçilerinin toplu bir şekilde tutuklanmaları grubu kargaşaya itmedi ve çalışmalarını yürütmeye gayret ettiler. "Preporod" birliği ile işbirliği kurmaya da o tarihlerde başlamışlardı.¹⁹

¹⁶ Mladi Müslimani Teşkilatı yeni bir mezhep veya tarikat değildi. Bu İslâmî bir eğitim ve mücadele teşkilatıydı. Teşkilatın esasını belirleyen bu cümle "Bizim Hareketimiz" adlı broşürde yer almaktadır. Aynı broşürde teşkilatın birinci amacı genç insanların İslâm ruhu ile gelişmelerini sağlamak, ikinci amacı ise onları, dinlerini ve halklarını baskı altında tutan tüm güçlere karşı mücadeleye hazırlamak olarak gösterilmişti. Diğer broşür başlıkları hangi temalar ve konularla ilgilendiklerini göstermektedir. "Nasil Mücadele Edeceğiz", "İlk Görev", "Çalışma Yönergesi", "Köylü Gençliğimizin İdeolojik Eğitimine Verilmesi Gereken Önem", "Gençlerle Çalış", "İslâm", "Domuz Etine Neden Hayır", "Cinsellik Problemi", "Başarımızın Koşulları", "Genç Müslümanın Hayat Yolu" ve benzeri. Haksöz Dergisi - Sayı: 39 - Haziran 94; <http://www.İslâmdusuncesi.net/bosna-İslâmi-hareketinin-tarihi-371h.htm> erişim 9.09.2018 .

¹⁷ Ö. Behmen, *a.g.e.*, s.29; İşgal ve savaş yıllarında legal bir teşkilatta bulunmamanız çok tehlikeli bir durumdu. Bundan dolayı 1942 yılında, otuzlu yıllarda o zamanın tanınmış alimlerinden Mehmed Efendi- Hadziç'in başında bulunduğu "El-Hidaye" cemiyetinin koruması, çatısı, gölgesi altına girmeyi uygun gördük. <http://www.İslâmdusuncesi.net/dunden-bugune-mladi-muslimani-teskilatinin-etkisi-uzerine-1-388h.htm>, Erişim, 6.09.2018.

¹⁸ O. Behmen, *a.g.e.*, s. 78, 98.

¹⁹ "Preporod" da Müslüman komünistler organize oluyorlardı. Biz İslâmî görüş sahibi olanlar işte *Preporod*'u bu anlamda ele geçirmek için organize olmuştuk. Bunun için olaylar bir çatışmanın eşiğine kadar gelmişti. Biz bu karar doğrultusunda bu teşkilata girdik ve teşkilatın yönetimine kadar geldik. Bu da göstermektedir ki, onların bize karşı ortaya koyacakları bir mücadele yoktu ve buna güçleri de yoktu. Fakat onlar bu duruma bir kaç ay tahammül ettiler ve peşinden hepimizi tutukladılar. Bu

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

2. Dünya Savaşı sonrası Yugoslavya'da komünist idare tarzı benimsenmişti. Genç Müslümanlar birliği üyesi Aliya İzetbegoviç'e göre:

"Bizim yapmak istediğimiz her şeye çok yabancı bir rejimin geldiğini hissediyorduk. Savaş yıllarında sistem bir yönden bize yabancı bir sistemdi, bu yeni rejim ise bir başka yönden bize yabancı idi. Aralarında bu yönden bir fark yoktu. Ancak bu yeni sistem daha radikal ve daha sistematik idi. Ancak baskıcı yanları aynı idi. Eski sistem buna göre daha fazla şiddete dayalı idi, ancak hiç bir zaman yeni komünist rejimin halka yapmak istediği şekilde bir yabancılaştırmayı gerçekleştirmedi, böyle bir isteği ve amacı da yoktu. Çünkü komünist idare, öncelikle insanların dinî inançlarından başladı ve tüm insanları kendi inançları doğrultusuna çevirmek gerektiğini ve artık yeni bir dönemin geldiğini ortaya koyuyordu. Biz ise bu düşüncelere katılmıyor ve inanmıyorduk. Onlar insanların psikolojik değişimini doktrinlerin başaracaklarını iddia ediyorlardı. Biz, gerek organizeli ve gerekse organizersiz olarak bu yapılanmaya karşı çıkmaya ve direnmeye başladık. Bu nedenle 1945 yılı sonbaharında "preporod"u ele geçirmeye teşebbüs ettik. Bu toplantıda bir takım eylemler ortaya koyduk. Preporod'un kuruluş toplantısı büyük bir salonda gerçekleştirildi. Bu gerçekten komünist rejimde gerçekleşen ilk başkaldırıydı. O zamana kadar kimse sesini yükseltmeye cesaret edememişti çünkü hemen ortadan kaldırılırdı. Bizim yaptığımız organizasyon ile bizim gibi düşünen yaklaşık bin kişinin toplanmasını sağlamıştık."²⁰

Genç Müslümanlar Teşkilatı üyelerinin ilk tutuklanmaları; 1 Mart 1946 yılına rastlar. Daha sonra bu devam etti, 1946 birinci grup, 1947 ikinci ve üçüncü, 1948 dördüncü ve beşinci grup tutuklamalar ile peşinden 1949 yılında yapılan ve teşkilat ile kesin hesaplaşmanın yapıldığı tutuklamaların olduğu yıllardır. 1949'da bu grup, rejim tarafından usulüne uygun çalışmadıkları iddiasıyla yargılamalar başlandı.²¹ Saraybosna'da yapılan duruşmalarda, grubun dört üyesi ölüm cezasına

---

tutuklama ilk grup tutuklamaları idi ve bunlardan sadece on iki veya on üç kişi mahkeme önüne çıkartılmıştı.

²⁰ <http://www.İslâmdusuncesi.net/dunden-bugune-mladi-muslimani-teskilatinin-etkisi-uzerine-1-388h.htm>, 6.09.2018.

²¹ Basın halka iletilebilecek haberleri rejimin istediği şekilde düzenliyor ve bir yandan da rejim yanlısı propaganda işlevi yürütülerek kamuoyunu istedikleri yöne yönlendiriyorlardı. Daha yargılamanın başında yapıştıran bu etiket şöyleydi: "Dün, İl Ceza Mahkemesi Heyeti önünde, emperyalist siyasi amaçlar güden ve halkımızın kardeşliği ve birliği aleyhine, onların arasına dinsel düşmanlık

ve birçoğu da hapis cezasına çarptırıldı. Aliya İzetbegoviç üç yılını hapiste geçirdi. Bu gerileme, grubun kalan unsurlarının siyasi ve dinî müdahalelerini yeniden gözden geçirmelerine yol açtı. 60'lı yılların sonunda, İzetbegoviç ve Ömer Behman veya seminer öğrencilerinden oluşan gayri resmi tartışma gruplarının liderleri olarak ortaya çıktı.²²

1949 yılında yapılan tutuklamalarda savcı Enver Kırziç'in dediği gibi; onları öyle cezalandırın ki, bu mesele üzerinde düşünmek isteyen diğerlerinin korkudan kanı dunsun!²³ 1949'da, komünist yetkililer Genç Müslümanların yapılarını tasfiye etme kararı almıştır. Baskıların en yoğun olduğu dönemdi. Örgütün önde gelen üyelerinden Hasan Biber, Nusfer Fazlibegoviç, Halid Katjaz (Halid Kaytaz), Omer stupac (Ömer Situpas) ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.²⁴

Genç Müslümanlar örgütü, yasa dışı olmasına rağmen gizli faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.²⁵ 1956'dan itibaren, Aliya İzetbegoviç, Salih ve Ömer Behmen,

---

tohumları eken ve ülkemizdeki halk yönetimini güç kullanarak yıkarak yerine emperyalistlere dayanan eski imparatorluk (ekspoatatorsko) yönetimini kurmak isteyen illegal terörist örgüt MMT (Miladi Müslümani Teşkilatı) üyelerinin yargılanmalarına başlandı.", *Oslobodenje*, 2 Ağustos 1949.

²² Burg, Steven L. & Shoup, Paul S., *The War in Bosnia-Herzegovina-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, M.E. Sharpe, New York, 1999, s. 67.

²³ <http://www.İslâmdusuncesi.net/dunden-bugune-mladi-muslimani-teskilatinin-etkisi-uzerine-1-388h.htm>, 6.09.2018.

²⁴ İzetbegoviç, *Tarihe tanıklığım*, s. 20; Bu dönemde başta Saraybosna, Mostar ve Zenitsa (Zeica) n olmak üzere birçok yerde toplam 15 yargılamanın yapılmış olduğu tahmin edilmektedir. Bunun yanında hiç bir yargılama yapılmadan hapsedilenlerden öldürülüp yok edilenlere kadar rejimin teşkilat üyeleri ile olan hesaplaşması çok değişik şekillerde olmuştur. Bu dönemde binlerce Müslüman genç tutuklanıp ve işkence altına alınmışlardır.

²⁵ 1946 tutuklamalarından sonra müslümanların yoğun bulunduğu bölgelerde daha geniş ve tam bir gizlilik içinde illegal bir teşkilatlanmayı gerçekleştiren ve teşkilatın kurallarını belirleyen bir önder grup geldi. Teşkilat üyelerinin tutuklanması ve ağır cezalara çarptırılması arttıkça Genç Müslümanlar komünist idarenin kendilerini açık düşman seçtiğini kabul edip siyasetlerini buna göre belirlediler. Şartlardan dolayı tüm gizlilik kurallarına uygun yeniden bir organizasyon modeli ve illegalitenin tüm metodik kurallarını tatbik etme keyfiyeti öncelendi. Teşkilatın aktif yeni yönetim grubu -ki bunlar savaş yıllarında Ustaşalar'ın denetiminde mecburî askerlik yapıyorlardı, ama teşkilatın üyesydiler- Hasan Biber, Halit Koytas, İsmet Serdareviç, Halit Kozareviç ve Mehmet Jericiba'dan müteşekkildi. Yeni kadro, teşkilatın içyapısını disipline etti. Gevşek ilişkiler kesildi, 1946'da başlayan bu reorganizasyonla teşkilata yeni üyeler kazandırılırken eski yapı da revizyondan geçirildi. Teşkilata üyelik sınava ve tedrici merhalelerde başarılı olmaya bağlandı. Yeni üyelerle 10-15 günde bir mutlaka toplanılıyordu. Önder gruptan her biri birbiri ile irtibatı olmayan yeni alt gruplar oluşturdu. Teşkilat üyelerinin niceliği değil, niteliği esas haline getirildi. Yeni üyelerde İslâm'a içten bağlılık, ahlakilik, halkla ilişki becerisi, iş yapabilme yeteneği ve entelektüel bilgi düzeyi aranılıyordu. Müslümanların yeni yapılanması Saraybosna dışında Zagreb, Mostar, Zenica, Foça, Visegrad, Nevisinca, Konjica gibi 30'u aşkın küçük ve büyük şehirde hızla genişledi. Ancak Saraybosna dışında Mostar gibi bazı özel

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

Vahid Kozariç, İsmet Kasumagiç gibi Panislamizm destekçilerinin bazıları örgüt yapılarını yenilemeye başlamışlardır. Arap ülkelerinden öğrencilerle temaslar kurmuş, Arapça'dan metinler çevirmiş ve din hakkında konferanslar düzenlemişlerdir.²⁶

60'ların sonlarında, ideolojik olarak Bosnalı Partiye bağlı Müslüman entelektüellerin yazdığı önemli edebi eserler, Müslüman ideolojisini şekillendirmeye kararlı bir şekilde katkıda bulundu. Bosna Müslüman bilincinin uyanışında 1967'de yayımlanan ve Saraybosna'da tanınmış bir Müslüman profesör olan Muhammed Filipoviç'in yazdığı bir kitap olan, "Bosanski duh u knjizevnosti" önemli bir rol oynamıştır. Bu Müslüman ideolojisi, milli nitelikleri, dinî ölçütlerle değil, manevi geleneklerin ve edebî, siyasî ve kültürel özelliklerin sentezi yoluyla kuruldu; İslâm, ancak bu milletin doğuşunda ilk uyaran olarak hizmet edebilirdi. Müslüman olmak, ortak bir kültürel kimliğin paylaşılması anlamına geliyordu.²⁷

2."İslâm Bildirisi" – Genç Müslümanların Program Bildirisi

Yugoslavya'da altmışlarda gerçekleşen siyasî çekişme ve Bosna Müslümanlarının 1974 anayasasında eşit kanunlara sahip olduğunun kabûlü, panislâmist teşkilatın çalışmalarına tekrar başlamasına yol açmıştır. Sonuç olarak, Genç Müslümanlar birliği, çoğunluğu Aliya İzetbegoviç tarafından yazılmış olan İslâm Bildirisini yayımladı. Bildiri, panislâmist teşkilatın temel bir bildirgesi olarak değerlendirilmiştir.

---

sorunları olan yerlerde teşkilat üyeliği için entelektüel nitelik konusunda bazı tavizler veriliyordu. Bosna-Hersekli, Sancaklı, Makedonyalı müslüman gençlerin Zagreb'te öğrencilik statüsü ile bir arada bulunmaları da bu gelişim hızını artırıyordu. MMT'nin artık kendi kuralları, tüzüğü, teşkilat yemini, özellikle gizli mesajların ulaştırılmasında kullanılan şifreleri, teşkilat önderlerinin kod isimleri, eğitim metinleri, teksirle basılan "Mudzahid" ve "Holü" adlı dergileri ve diğer propaganda malzemeleri bulunuyordu. Emirler ancak güvenilir kuryelerle söz aracılığıyla ulaştırılıyordu. Teşkilat üyeleri genellikle 16 ila 25 yaşları arasındaydı.

²⁶ *Slobodna Bosna*, 23.08.2004, s. 21.

²⁷ Atif Purivatra, *On the National Phenomenon of the Muslims of Bosnia-Herzegovina in Nations and Nationalities of Yugoslavia*, Medjunarodna Politika, Belgrade, 1974, p. 311; Ayrıca Purivatra, "... esas olarak İslâm aracılığıyla, merkezi Bosna halkının bir kısmının, belirli etkenlerin etkisiyle, ayrı bir etnik bireysellik oluşturulduğu temelde dinsel-sosyal ve manevi bir yapıyı kabul edip geliştirdiğini kabul eder. ayrı bir sosyo-etnik oluşum olarak..." Bkz. Atif Purivatra, *a.g.e.*, s. 308.

Bu panislâmist tezin temelinde, Müslümanların dünyadaki durumu yer alıyordu. Panistlamist ideoloji doğrultusunda, İslâm dininin reforma ihtiyacı olduğunu belirtilmiştir. Müslüman entelektüellerden oluşan gürühtan İslâm'ın yenilenmesini gerçekleştirmeleri beklenmişti ve görevleri Müslümanların İslâmiyeti doğru yaşamalarını, doğru Müslüman olmalarını sağlamaktı.²⁸

Laik Müslüman milliyetçiler sadece Yugoslavya bağlamında Bosna-Hersek'i Müslüman bir cumhuriyet yapmak istediler; Müslüman milliyetçiler Yugoslav düzeni dışında bir İslâm devleti için çağrıda bulundular. Bu grubun siyasî görüşlerini daha iyi ifade eden belge, İslâm Deklarasyonu: Müslümanların ve Müslüman Halkların İslâmlaştırılmasının Bir Programıdır, adlı kitaptır. İlk olarak 1970'de yayınlanmış olan bu kitap genellikle İzetbegoviç'e atfedilir.²⁹

İzetbegoviç'e atfedilen bu kitapta yer alan temel kavram, ideolojik olarak, temel amacın Tanrı'nın nihaî iradesi olarak gördükleri toplumu yeniden şekillendirmek için, siyasi iktidarın ele geçirilmesi gerektiği düşüncesi, 1970'lerin Panİslâmcı hareketlerinin baskın düşüncesiyle ideolojik olarak uyumlu hale getirilmiştir. Temel amaç, İslâmi bir toplum için İslâmî bir devlet kurulmasıydı; İzetbegoviç'in söylediği gibi:

"... İslâmi hareket, İslâmi gücün sadece yok edilmesini değil, aynı zamanda yeni bir İslâmi yapıyı inşa etmeyi de amaçlar."³⁰

İslâm Bildirisi'nde, İzetbegoviç millet meselesine değinmedi. Müslümanları bir millet olarak değil, İslâm birliği dünyasının üyeleri olarak değerlendirdi, bunun kaynağı olarak da Kur'anı gösterdi:

"İslâm'da ümmet ilkesi vardır, bu ilke tüm Müslümanları dinî, kültürel ve politik birlik içinde birleştirme isteği anlamına gelir. İslâm bir milliyet değildir ama uluslararası (dinî, kültürel ve politik) bir birliktir. (...) Tüm Müslümanların birleşmesi görüşü herhangi

²⁸ Aliya İzetbegoviç, *Islamska deklaracija*, Sarajevo, 1990, s. 5.

²⁹ Bazı kaynaklara göre İslâm Deklarasyonu kolektif bir çalışmadır. Açıkça siyasi nedenler, yazarların Bosna-Hersek'teki Müslüman meselesi ile deklarasyonda öne sürdüğü İslâmi devlet çözümü arasında açık bir bağ kurmalarını yasaklamıştır. Ancak kitap, Bosna-Hersek ile olan benzeşimin kaçınılmaz olduğu gibi açık bir şekilde yazılmıştır. İzetbegoviç'in, Bosna-Hersek'e değil de dünyadaki herhangi bir yere İslâmî bir devrim önerdiğine inanmak düşünülemez.

³⁰ İzetbegoviç, *Islamska Deklaracija*, s. 43.

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

*birine ait özgün bir fikir değildir. Birçok devrimci veya idealistin olağandışı isteği de değildir. Kur'an bu ilke üzerine kuruludur, şu ünlü deyişin de gösterdiği gibi: "Müslümanlar kardeşler." (...)*³¹

Bildiride, Aliya İzetbegoviç Fas'tan Endonezya'ya kadar toprakları kapsayan bir Müslüman devlet oluşturma çağrısında da bulunmuştur. "İslâm" ile İslâmî olmayan sosyal ve politik kurumlar arasında herhangi bir barış ve uyum söz konusu değildir.³²

Deklarasyonda önerilen İslâmî devlet; Tanrı'nın egemenliğinin insan yasalarının egemenliği yerine hüküm sürmesi ve bireyin kişisel yaşamının tüm alanlarını kapsamaması gerektiğini ifade eden teokratik bir toplum anlayışını yansıtmaktaydı.³³ Dolayısıyla İslâm, siyasî, sosyal ve iktisadî sorunlara bütün bir çözüm olarak uygulanmalıdır. Çok etnik/dinî birliktelik, parlamenter demokrasi ve siyasi çoğulcululukta büyük bir şüphe ile karşılanan otoriter bir projeydi.

Deklarasyonda ifade edilen şuydu:, "İslâm toplumu bir İslâm hükümeti olmaksızın eksik ve iktidarsız... Bir Müslüman, bir birey olarak var olmaz... Bir Müslüman olarak yaşamak ve var olmak, bir çevre, bir topluluk, bir toplumsal düzen yaratmak zorundadır... Tarih, aynı anda içinde siyasi bir hareket olmayan tek bir İslâmî hareket bilmez."³⁴

Bildirge, koşullar olgunlaştığında uygulanacak uzun vadeli bir projeydi. Siyasi bir program olarak, stratejik hedefi, bir İslâm Devleti kurmak ve bunu başarmanın yolu da İslâmî bir devrimdi. Köylülerden aydınlara, farklı toplumsal katmanların katılımı ile muazzam bir kitle isyanıyla güç ele geçirilmeliydi: (...)Bir Müslüman sadece Allah'ın ismiyle ve İslâm'ın zaferiyle ölür ya da savaştan kaçabilir³⁵...İslâmî bir düzen için mücadelede tüm yöntemlere izin verilir.³⁶... bu devrede herkes aydınlanmış bir zekânın rehberliği altına girmeli [ki] daha sonra İslâmî düzenin bayrağını yükseltmek amacıyla Müslüman kitleleriyle birlikte bu düzenin uygulanması için harekete geçmelidir.³⁷

³¹ İzetbegoviç, *Islamska...*, s.26, 47.

³² İzetbegoviç, *Islamska*, s.22.

³³ İzetbegoviç, *Islamska*, s. 3.

³⁴ İzetbegoviç, *Islamska*, s. 19.

³⁵ İzetbegoviç, *Islamska...*, s.4.

³⁶ İzetbegoviç, *Islamska...*, s.37.

³⁷ İzetbegoviç, *Islamska...*, s.18

İslâm Bildirisi"nde, İzetbegoviç Bosna'dan bahsetmemiştir. Bunun iki sebebi olduğu düşünülmektedir. İlk olarak, baskı ve Genç Müslümanlar birliği üyelerinin aşırı görülmeleri korkusu vardı. Diğer yandan, Panislamizm görüşünün takipçileri kendilerini büyük İslâm birliğinin üyeleri olarak görüyorlardı. Bu nedenle, "İslâm bildirisi" metni Bosnalı Müslümanların değil, İslâm dünyasının sesini yansıtıyordu.

Kuşkusuz, komünist yönetim Genç Müslümanlar teşkilatı üyelerini devamlı mahkûmiyet altında tutamazdı. Teşkilat üyeleri hapisten çıktıktan sonra da çalışmalarına devam ettiler. Ortak çalışmalarını ve arkadaşlıklarını hep devam ettirdiler. İslâmiyet ve Müslümanlar hakkında bilgiler içeren Preporod gazetesini yayınlamaya başladılar. Sareva Camii, Tabački mescidinde İslâm ilimleri üzerine dersler verdiler. Preporod, Takvim, Glasnik gibi gazeteler ve çeşitli kitaplar aracılığıyla düşüncelerini topluma aktardılar. Genç Müslümanlar bu şekilde şöhretlerini yaydılar.³⁸ Genç Müslümanlar, bildiri hazırlamanın yanı sıra, İslâm dinî kurumlarını yenileme ile de meşgulüldüler. İslâm Birliği üyesi Hüseyin ef. Dozo'nun yardımıyla, "Takvim" dergisi ve 1970'de yeniden çıkmaya başlayan günlük dinî gazete "Preporod" e yoğunlaşmaya başladılar. Aliya İzetbegoviç ve Salih Behmen'in de aralarında bulunduğu Genç Müslümanlar, buralarda takma isimlerle makaleler yayımladılar.³⁹ Ayrıca, Gazi Hüsrev Bey medresesinden öğrenci gruplarıyla da işbirliği yapmayı başardılar. Ana görev, toplumla bağlantı sağlayan ve din hakkında tartışmalar düzenleyen genç imam Hasan Cengiç'e aitti. Seksenlerin başında, Panislamizm ideolojisinin takipçileri toplumda daha büyük bir rol oynamaya karar verdiler. Genç Müslümanlar, diğer Müslüman ülkelerle işbirliği yapmayı başardılar. Çoğu, Müslümanların yeniden Müslümanlaştırılmaları gerekliliğinden bahsettiler. Genç Müslümanlar birliği üyesi ve Hüseyin Dozo'nun ölümünden sonra "Preporod" gazetesinin baş editörlüğü görevini üstlenen, daha sonra Saraybosna'da çıkan "Muslimanski Glas" isimli gazetede editörlük yapan Dzermaludin Latiç Müslüman entelektüellerin

³⁸ <https://www.milligazete.com.tr/haber/1190619/genc-muslumanlar-yetim-kaldi>, Erişim: 6.09.2018.

³⁹ Behmen, *a.g.e.*, s.254.

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

laikleşmesi konusunda 1980'de bir uyarıda bulunmuştu.⁴⁰ Müslüman tarihçi Muhammed Filipoviç'in fark edip aktardığı gibi: *"Dine dayalı bir devlet kurmak 'ulusal hak savaşçılarını' milli varoluşun gerçek tarihsel mantığı hususunda bilinçsiz kılar-din hakları savaşçılarına dönüştürür."*⁴¹

Dinî konuşma sayısının artması nedeniyle komünist yetkililer Bosna-Hersek'te Panislamizm örgütünü dağıtmaya karar verdi. İslâm milletinin gelişmesinin belli bir sınırı olması gerektiğini düşünüyorlardı. Genç Müslümanlar'ın faaliyetleri ve şöhreti komünist rejimi tekrar harekete geçirdi. Komünist Gizli Servisi UDB görevlilerinin 23 Mart 1983 günü sabahı başlayıp akşam geç saatlerde biten ara aramalarının ardından Aliya İzetbegoviç gözaltına alınıp Devlet Güvenlik Karargâhına ve oradan da . Ardından Bölge Hapishanesine sevk edildi. Sadece, tutuklanarak sorgulanan Aliya İzetbegoviç değildi. Bosna'nın her bir tarafından yüzlerce insanın tutuklanarak sorgulandığı bu dönem 'Saraybosna Süreci'⁴² olarak anılmaktadır.

Yüz gün boyunca devam eden sorgulamalardan sonra, Aliya İzetbegoviç ile birlikte; Ömer Behmen, Hasan Çengiç, İsmet Kasumagiç, Edhem Bıçakçı, Husein Zivaly, Rusid Pruguda, Salih Behmen, Mustafa Spahiç, Cemal Latic, Melika Salihbegoviç, Derviş Durdeviç, Cula Bıçakçıç, devlete karşı fesat tertip etmek ve düşünce suçundan Yugoslavya Federal Mahkemesinde yargılanmaya başladılar. Yargılama neticesinde toplam doksan yıla mahkûm edilen on üç entelektüelden; Aliya İzetbegoviç on dört ve daha önce on bir yılını hapishanede geçirmiş olan Ömer Behmen on beş yıla mahkûm edildi. Federal Mahkemeye yapılan itirazlardan sonra da sonuç pek farklı olmadı. Aliya İzetbegoviç dokuz, Ömer Behmen sekiz, İsmet Kasumagiç yedi, Hasan Çengiç altı ve Salih Behmen dört yıla mahkûmiyet aldılar. Nihayetinde, 1983'te, Genç Müslümanlar birliği üyeleri İslâmi köktencilik ve İslâmi milliyetçilikle suçlandılar. Dokuz üye hapse atıldı, bu durum da doğal olarak örgütü parçaladı.⁴³

⁴⁰ X. Bougarel, *Ramadan during a Civil war as reflected in a serie of sermons", Islam and Christian-Muslim Relations*, 1995, 6 (1).

⁴¹ M. Filipović, *Bošnjačka politika. Politički razvoj u Bosni u XIX i XX stoljeću*, Saraybosna,1996, s. 94.

⁴² <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosna-hersekin-ilk-cumhurbaskani-aliya-izetbegovic-vefatinin-18-yilinda-ozlemle-aniliyor/2395248>, Erişim, 17.10.2021.

⁴³ Aliya İzetbegoviç 14 yıl hapse mahkum edildi, Omer Behmen 15 yıl, Hasan Çengiç 10 yıl, Ismet Kasumagiç 10 yıl, Edhem Bıçakçıç 7 yıl, Salih Behmen 5 yıl, Mustafa Spahiç 5 yıl, Husein Jivalya 6 yıl, Cemaludin Latiç altı buçuk yıla mahkum oldu. Bkz. Ömer Behmen, *a.g.e.*, s. 260.

Genç Müslümanların, faaliyetlerinin en yoğun olduğu altmışların ortasına kadar, programları, büyük destek toplamamıştı. Bosnalı Müslümanlara ulaşmaları çoğunlukla zor olmuştu. Ayrıca, faaliyetleri sınırlıydı ve ülke içinde fark edilmiyordu. A. İzetbegoviç'in iki kitabı "İslâmi Bildiri" (1970'de yazıldı) ve "Batı ile Doğu arasında İslâm" (1975) sadece yurtiçinde yankı uyandırdı ve seksenlere doksanlara kadar resmi olarak pek gündemde olmadı.⁴⁴ Bu nedenle, 1983'te sadece tutuklama ve baskılar nedeniyle ün kazandıkları söylenebilir.

Bosnalı İslâmcıların doktriner cephaneliği daha sonra İzetbegoviç 1984'te hapis hanedeyken, Amerika Birleşik Devletleri'nde yayınlanan Doğu ile Batı arasındaki İslâmiyet adlı bir sonraki İzetbegoviç kitabıyla zenginleştirildi. İslâm Deklarasyonu'nda dile getirilenler, diğer dinler ve ilkeler üzerinde İslâm'ın üstünlüğünü yeniden teyit etmenin ötesinde, İslâmcı ideolojiye yeni önemli teorik katkılar getirmiştir.⁴⁵ Aslında kitap, İslâm Deklarasyonunun merkezi politik delilin ideolojik temellerini ortaya koymak için bir girişimdi. Yugoslavya'nın dağılmasının rüzgârları algılandığında, bir İslâmî hükümeti kurmanın bir sonraki aşamasına geçmeden önce, İzetbegoviç'in gerekli gördüğü entelektüel hazırlığın bir parçasıydı da denilebilir.

Ayrıca 90'lı yıllarda şöyle bir anlayış yer buldu. Marksist Müslüman milliyetçiler gibi, Bosnalı İslâmcılar da Avusturya-Macaristan'ın desteklediği eski fikirleri benimsedikleri görülür. Doksanlı yılların başlarında, Boşnak kavramını kendi dillerinde gözden geçirdiler ve birleştirdiler. Balkanlar'daki tüm Slav Müslümanları, sadece Bosna-Hersek'tekiler değil, aynı zamanda Sırbistan (Kosova ve Sancak), Karadağ ve Makedonya'daki Boşnaklar, Bosna'nın parçası idiler [...]⁴⁶

---

⁴⁴ D. Martinović, *Alija Izetbegović. Ličnost i knjiga*, Belgrad 1990, s.1.

⁴⁵ Doğu ve Batı arasındaki İslâmi Deklarasyon ve İslâm'ın eleştirel bir analizi için bkz. Diana Johnstone, *Alija Izetbegovic: Islamic Hero of the Western World*, *Dialogue*, Volume 7, No 26, Summer, 1998, ss.33-47.

⁴⁶ Aliya İzetbegoviç, "Mi nismo Turci", *Start*, Zagreb, July 7, 1990.

3.Müslüman Partisi SDA'nun Oluşumu

Komünist rejim yukarıda bahsedilen tutuklamalar ve yargılamalar ile Boşnakların siyasi gücünü ve etkisini yok etmek istemekteydi. Ne var ki, sonuç istedikleri şekilde neticelenmedi. Tutuklanan liderlerin hapisshaneden çıkması ile onlara katılan diğer entelektüel Müslümanlarla daha etkin olan Genç Müslümanlar, bir parti kurmak için faaliyete geçtiler. Böylece, Komünist yetkililerin Genç Müslümanlar birliğini kökten dinci bir grup olarak tanımasından yedi yıl sonra, bu örgütün üyeleri Bosna-Hersek'te yeni sosyal bir hareket oluşturmaya başladılar. Amaçları serbest seçimde başarılı olabilecek yeni bir siyasi parti kurmak ve iktidarı ele geçirmektir. 8 Ekim 1989'da aralarında Aliya İzetbegoviç, Ömer Behmen, Muhammed Çengiç, Prof. Suleyman Masoviç, Edhem Traljiç, Safet İsoviç ve Cemaludin Latiç'in içinde bulunduğu 'Kırklar' grubu, Aliya İzetbegoviç'in Devlet Başkanlığına kadar uzanacak olan süreci başlatarak, Demokratik Eylem Partisi SDA'nın kuruluşunu ilân ettiler.⁴⁷

Neticede, Müslüman partinin kuruluşu 26 Mayıs 1990 tarihinde gerçekleşti. Aliya İzetbegoviç ise Bosna-Hersek'teki en büyük Boşnak partisi konumundaki Demokratik Eylem Partisinin (SDA) ilk genel başkanı seçildi. SDA, ilk çok partili seçimde Bosna Hersek'te en çok oyu alırken, Aliya İzetbegoviç de eski Yugoslavya'daki 6 sosyalist cumhuriyetten biri olan Bosna Hersek'in başkanı oldu.

Yugoslavya'nın dağılması ve SDA'nın 40 kurucu üyesinden 8'i Genç Müslümanlar birliği üyeleri idi (A.İzetbegoviç, Hasan Çengiç, Ömer Behmen, Cemaludin Latiç gibi). Parti, kurulduğu yıllarda Boşnakların millî kültür ve kimliğinin korunmasını ve haklarının savunulmasını hedeflemekle birlikte demokrasi, eşitlik, iktisadî liberalleşme ve Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünün korunması gibi hususları da önemseyerek multi-etnik yapıya açık bir görüntü vermiştir. Böylece, İzetbegoviç SDA yani *Demokratik Eylem Partisi*'nin lideri oldu ve Adil Zülfikarpasiç lider yardımcısı olarak seçildi.⁴⁸ Daha en başından, parti Bosna'daki Müslümanlar arasında popüler oldu. Bu popülerliğin sebebi partinin son derece çeşitli görüşlere sahip siyasetçilerden oluşmasıydı. Din adamlarını,

⁴⁷ *Slobodna Bosna*, 23.08.2004, p. 29, 33.

⁴⁸ İrfan Ajanović, *SDA: Fotomonografija SDA*, Saraybosna,2010, s. 7-9; Mehmet Uğur Ekinci, *Bosna-Hersek Siyasetini Anlama Klavuzu*, SETA, İstanbul, 2014, s. 45.

komünistleri ve liberallerin temsilcilerini içeriyordu. Müslüman partisi oluşturulurken, Panislamizm ideolojisinin etkisi çok fazla belirgin değildi.⁴⁹

Başlangıçta, Panislamizm ideolojisinin savunucuları Batı tarzı yaşam biçimini benimsediler. A. İzetbegoviç net bir şekilde ifade etti: (...) *İslâmî düzen, Bosna-Hersek'te mümkün değildir, çünkü bu proje insanlar arasında destek görmez.*⁵⁰ İzetbegoviç, aynı zamanda Bosna-Hersek'te İslâm devleti kurma yönündeki suçlamaları reddetmiş, vatandaşlar cumhuriyetini kurmayı amaçladığını ilan etmiştir: *Srbistan ve Hırvatistan'ın bir araya gelip (millî) devletler oluşturduklarını düşünün, biz bunun için uygun koşullara sahip değiliz. Bosna-Hersek için tek seçenek vatandaşlar cumhuriyeti veya iç savaştır.* Ekonomik reformlarla ve tüm etnik grupların çıkarlarının korunması hususuyla mutabıktı: *Her zaman söylediğimiz gibi, SDA'nın iki kuralı var: demokratikleşme ve ekonomi ve tek bir siyasi amacı var: Bosna-Hersek'te istikrarı korumak.*⁵¹

Bununla birlikte, parti büyüyüp güçlenirken, Genç Müslümanların ve din adamlarının etkisi iyi bir şekilde hissedilebiliyordu. Bunun ilk örneği, 26 Mayıs 1990'da bir grup ulemanın Müslüman Partisi'nin savaş öncesi ismi olan Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO)'yu yeniden benimsenmesine dair teklifidir.⁵²

Müslüman Partisi Yavaş yavaş, İslâm birliğinin tam bağımsızlığı hususunda ısrar etmeye başladılar ve İslâm dinî bayramlarını geri getirip, millî bir kimlik kazandırdılar. İslâmî kurumlara ait olan vakıfların⁵³ gayrimenkullerinin iadesi ile birlikte kasabalarda camiler inşa edilmesine izin çıkartılması için şehir planlamasının yenilenmesini talep ettiler.

⁴⁹ İzetbegoviç, Genç Müslümanlar birliği üyelerine örgüt üyeliklerini açıklamaları için çağrıda bulundu. Behmen, *a.g.e.* s. 258.

⁵⁰ X. Bougarel, "Ramadan during..."

⁵¹ Ayvatovitsa (Ajvatovica): Bosna-Hersek'teki en eski ibadet yeri. 1946'dan beri bu yere yapılan hac, komünist yetkililer tarafından yasaklanmıştı. (http://www.dzemat-essen.de/tekst_03_bosanski_leksikon.html); A. Kadribegović, "Obnovljena Ajvatovica", *Glasnik Rijasete Islamske zajednice u SFRJ*, Mayıs-Haziran 1990, no. 3, s. 72-74.

⁵² Neven Andjelić, *Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy*, London, Frank Cass Publishers, 2003, s. 150, *Slobodna Bosna*, 23.08.2004, s.29, 33.

⁵³ Andjelić, *a.g.e.*, s. 150.

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

Panislamizm etkisi, dinî sembollerin ilanı için fırsat sunan seçim öncesi toplantılar süresince de belirgin bir şekilde görülmüştü. Konuşmacılar konuşmalarına “(...) *esirgeyen ve başıslayan Allah'ın adıyla*” diye başlayıp dinleyenleri “Selamun Aleyküm”⁵⁴ diyerek selamlıyorlardı. Sık sık Bosna-Hersek'te Ayvatovitsa (Ajvatovica)'ya hacca gidiyorlardı.

25 Ağustos 1990 tarihinde Foça'da düzenlenen ve Bosna-Hersek, Sancak ve Sırbistan'dan 100,000 Müslüman'ın katıldığı toplantı da bazı SDA üyeleri arasında gittikçe artan köktenci eğilimin bir örneğidir. İkinci Dünya Savaşı esnasında Müslümanların Çetnikler tarafından katlinin yıl dönümü anılmıştır.⁵⁵

SDA'nın dinî kısmı, etnik gruplarının sınırlarını belirlemeye başlamıştı. Komşu cumhuriyetlerde ise yeni oluşumlar baş veriyordu. Bunlardan ilki, Kosova'nın Peç'e yakın bir eyaleti olan Vitimirica'da (Ekim 1990) ortaya çıkmıştı. *Stranka Demokratske Akcije za Kosovo* (SDAK) partisinin üyeleri ana vatanları olarak Bosna Hersek'i ilan etmişlerdir. Aynı zamanda, Yugoslavya'yı Bosnalı Müslümanların haklarının garantisi olarak görme hususunda aynı fikirdeydiler. SDA'nın aktif üyeleri, Sancak'ta “Sandzak Milli Meclisi” denilen bir grup oluşturdular (*Muslimansko Nacionalno Vijeće za Sandžak-MNVS*). 25-27 Ekim 1990 itibariyle, bu grubun üyeleri bölge için kültürel ve siyasi özerklik elde etme hususunda referandum düzenlediler. Parti kısa bir süre içinde yasadışı ilan edildi ve aktif üyelerinin çoğu hapse atıldı. Benzer bir parti ise Slovenya'da kuruldu: *Muslimanska Demokratska Stranka* (MDS). Hırvatistan'da ise Velika Kladuša'dan göçenler *Muslimansku Demokratsku Stranku iz Zagreba* (MDSZ) partisini kurdular.⁵⁶

SDA içindeki panİslâmist grup Müslüman göçünden rahatsız olmuştu. Bağımsız Bosna'nın inşası ile ilgili olarak farklı bir görüşleri vardı. Bu devletin temellerinin laik ve liberal olması bekleniyordu. Bu grubun lideri A. Zulfikarpasiç Bosna-Hersek'te insanların git gide dindarlaşmasından kaynaklanan tehlikenin

⁵⁴ Bunun için SDA'nın kuruluş yıldönümü için Sancak (Yenipazar)'da, 29 Temmuz 2018 tarihinde düzenlenen toplantısındaki konuşmalara bakıldığında da dinî sembolere konuşmalarda vurgu yapıldığı görülür.

⁵⁵ Izvještaj o radu vrhovnog starješinstva (Rijaseta) Islamske zajednice u Jugoslaviji, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ*, Eylül-Ekim 1990, no. 5, s. 134.

⁵⁶ Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Saraybosna 2001, ss. 277-278, 474, 486.

farkındaydılar. Bu nedenle, SDA üyelerine partilerinin laik ilkeler üzerinde durması konusunda çağrıda bulundu: (...) *bizim partimiz laiktir ve bu konuda hiçbir şüphe yoktur. İslâm Birliği'nin siyasî faaliyetimizi yok etmesine izin veremeyiz.*⁵⁷

Liberal grup, ayrıca, Bosnalı Müslümanlara tarihi isimleri olan “Boşnak” ismini geri getirmeyi de amaçlamıştı. Saraybosna’da 20 Haziran 1990’da, A. Zulfikarpaşić, Zürih’teki Boşnak Üniversitesi’nin yardımıyla, “Bosna i Bošnjaštvo” (Bosna ve Boşnaklık) başlıklı bir bilgi şöleni düzenledi. Toplantı programına çok sayıda filozof, tarihçi, sosyolog ve dilbilimci dâhil edildi. Burada Bosna-Hersek’in millî ve siyasî durumu için yeniden “Boşnak” isminin kullanılmasına karar verildi, bu karar ülkenin çok milletli yapısının bir göstergesi olarak düşünülmüştür. Bununla birlikte, kanunda herhangi bir değişiklik önerilmemiştir.

“Boşnak” fikrinin takipçileri ile Panislamizm ideolojisinin destekçileri arasındaki çıkar çatışması, başta Velika Kladuša’da Ekim 1990’da düzenlenen parti mitingi esnasında ortaya çıkmıştı. Birçok üye alkol içmeye ve diğer lezzetlendiricileri kullanmaya karşı çıkıyorlardı. Velika Kladuša’da Suudi Arabistan ve Türkiye bayrakları da bulunuyordu. En fazla söylenen sloganlar ise: Nijaz (Nijaz Durakoviç – komünist partinin Müslüman üyesi) vatan haini, (...) Vuk’u öldürelim (Vuk Draskoviç – Sırbistan’daki Sırpların millî lideri) ve ona Saddam Hüseyin ismini verelim.⁵⁸ A. Zulfikarpaşić ile birlikte liberaller kendilerini bu tür ifadelerden ayırdılar. “Müslüman” kelimesini millilikle eş tutmamayı, tarihsel “Boşnak” ismine geri dönmeyi önerdiler. Ama SDA’daki dinî grubun temsilcileri bu durumu Müslüman farkındalığının laikleşmesi olarak değerlendirmiş ve “Boşnak” görüşünün destekçilerini minimum seviyeye indirmeyi başarmışlardır. A. Zulfikarpaşić, SDA’da Panislamizm etkisinin fazla olması nedeniyle bu oluşumu terk etmeye karar vermiştir. Terk ettikten sonra yaptığı basın konferansı esnasında, durumunu şu sözlerle açıklamıştır: (...) *SDA’nın mitinglerinde doğulu kıyafetler giyen, yeşil İslâmi bayraklar taşıyan köktendinci gruplar görünüyordu.*⁵⁹

⁵⁷ M. Carić, *Muslimani protiv Muslimana*, Sarajevo 1990, s. 10-11.

⁵⁸ Andjelić, *a.g.e.*, s. 164.

⁵⁹ Bojić, *a.g.e.*, s. 282; Aliya İzetbegoviç de basın konferansında bu konudan bahsetmişti: Biz bu Boşnak problemi konusunda mutabık değildik. O (Adil Zulfikarpaşić) Boşnak partisi oluşturmayı talep

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

Liberalileri uzaklaştırdıktan sonra, Aliya İzetbegoviç çoğunlukla Genç Müslümanlar ve Müslüman din adamlarına güvenmeye başladı.

Neven Anjelic'e göre, bu dönemde parti ve din adamları bir orta yol bulmuşlardır. A. İzetbegoviç'e verdikleri yardım nedeniyle, imamlar grubu SDA'nın siyasetlerinde önemli bir rol oynamış olabilirler.⁶⁰ A. İzetbegoviç ile çalışan en büyük isimlerden biri İslâm Birliği üyesi Salem Sabiç'ti. İmamlar, yerel parti yapılarını oluşturmada görev almıştı. Camilerdeki mitinglerde sadece dua etmezler, onların tarafına oy vermeleri hususunda cemaati ikna etmeye de çalışırlardı.⁶¹

Kasım 1990'daki parlamento seçiminde, SDA % 30,4 oy toplayarak seçimi kazandı. Cumhurbaşkanlığı seçiminden sonra İzetbegoviç'in konumu daha da güçlendi. F.Andiç 1,040,307 oy alarak kazanmış olsa da, Aliya İzetbegoviç (874, 213) panİslâmist ideolojisinin cumhurbaşkanı temsilcisi olarak seçilmişti.

Bosna-Hersek cumhurbaşkanı olduktan sonra, A.İzetbegoviç en önemli pozisyonları beraber çalıştığı isimlere verdi. Genç Müslümanlar, diplomatik temsilcilikleri üstlendiler. Genç Müslümanlar Birliği Başkanı İsmet Serdareviç İsveç büyükelçisi olurken, Tevfik Velagiç⁶² Avusturya'da, Ömer Behmen İran'da konsolosluk görevi üstlenirken, Muhammed Saçirbegoviç ONZ'da Bosna-Hersek misyonu şefliğini üstlenmişti. Huseyin Zivalja ABD, Derviş Curceviç Suudi Arabistan konsolosu olmuştu. Mustafa Çeriç ise önce Malezya'ya özel temsilci olarak seçilmiş, sonra Tahran büyükelçisi olarak atanmıştı. Son olarak, İsmet Kasumagiç hükümette bakan olarak görevlendirilmişti.⁶³

Bu dönemde, yeni yetkililer ihtiyaçları için ortam yaratmaya başladılar. Okullarda (ilk yabancı dil olarak) Arapça dersi okutmak, çokeşlilik ve içki yasağı getirmek gibi öneriler ortaya atıldı. Parlatmentonun SDA'lı üyeleri dinî kaidelere

---

ederken ben bugünün şartlarında böyle bir partinin hiçbir şansı olmadığını düşünüyordum. Mantıklı olanın bir Müslüman partisi kurmak olduğunu kanaatindeydim." Bkz. *Slobodna Bosna*, s. 29.

⁶⁰ Andjelić, *a.g.e.*, s. 165.

⁶¹ Bu dönemde, Senad Pecanin kilisenin kamu yaşamında oynadığı role işaret ediyordu: Katolik rahipler insanları oy verme konusunda yönlendiriyor, oylarını HDZ (*Hrvatska demokratska zajednica*)'ye verdiklerini söylüyorlardı. Aynı durum SDA için de geçerliydi. (...) Rahipler ve imamlar her mitingde ön sıralarda yer alıyordu. Dinî simgeler her yerdeydi. Bkz. N. Andjelić, *a.g.e.*, s. 149.

⁶² Eski Genç Müslümanlar birliği üyesi idi. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avusturya'ya göç etmişti.

⁶³ *Slobodna Bosna*, s. 35.

göre davranıyorlardı, Meselâ, ibadet etmek için parlamentodan ayrılıyorlardı. “Preporod”a bağlı dinî birlikler ile 1990’da yeniden aktifleştirilen insani yardım örgütü “Merhamet”i müttefikleri olarak görüyorlardı.

Bu şekilde, SDA çoğunlukla kendi dinî ve etnik gruplarının sorunlarına yoğunlaşmıştı, Cumhuriyet’in çıkarlarını önemseyen hiçbir lideri bulunmuyordu. Panislamizm amaçlarını devam ettiriyor, bunları Müslüman birliğine dâhil etmeye çalışıyorlardı. Neven Andjeliç’e göre, SDA: (...) *sadece Müslümanları barındırmak istiyordu, ulusal Sırplar ve Hırvatları istemiyordu.*⁶⁴

Öte yandan, Bosna’da yaşanan savaşın Müslümanlar üzerindeki yıkıcı etkisiyle Cumhurbaşkanı Aliya İzetbegoviç’e yakın sivil ve asker kökenli milliyetçi-muhafazakâr yapının kuvvetlenmesiyle partinin Müslüman-Boşnak karakteri ağır basmıştır. SDA, Sırplarla olan tansiyon arttığında Boşnakların teşkilatlanarak kendilerini müdafaalarında anahtar rolü oynadı. Yugoslavya Ordusu ve Sırp milisleri karşısında 1991 yılında General Sefer Haliloviç komutasında, daha sonra Bosna- Hersek Millî ordusuna dönüşecek olan Vatanseverler Birliği adlı silahlı birliği meydana getiren parti, savaş boyunca Boşnakların siyasi önderliğini üstlendi. Parti, bu liderliği süresince takip ettiği siyasetle, daha önce kendini yalnızca “Müslüman” olarak nitelendiren Boşnakların dinî bir grup olmaktan çıkarak etnik-millî bir kimlik kazanmasında da önemli etkisi olmuştur.⁶⁵

4.Savaş süresince SDA Siyaseti

Bosnalı tüm partilerin köktencililiği kısa bir süre içinde savaşın patlak vermesine sebep olmuştu. Ocak 1992’de, Bosnalı Sırpların lideri Radovan Karaciç, Bosna’nın batısında özerk bir bölge oluşturdu (Rebuplica Sırska-Sırp Cumhuriyeti). Bir ay sonra yapılan referandumda ise, Bosna-Hersek vatandaşlarının % 99.44’ü ülkenin bağımsızlığı için oy kullandı. Bununla birlikte,

⁶⁴ Ayrıca Avrupalı ve Amerikalılar da bulunuyordu. En ünlü Mücahit birimleri : Yeşil Bereliler, El Mujahid, Müslüman kuvvetleri.

⁶⁵ Ekinci, *a.g.e.*, s.46.

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

referandum Bosnalı Sırp'lar tarafından boykot edildi. 2 Nisan 1992'de Cumhurbaşkanı A.İzetbegoviç Bosna-Hersek'in bağımsızlığını ilan etti. Bağımsızlık ilanının hemen ardından Yugoslav federal ordusunun yardımıyla Bosnalı Sırp'lar Bosna-Hersek'e saldırdı.⁶⁶

Batılı ülkelerden hiçbir yardım gelmeyince, SDA'nın siyasetçileri Müslüman dünyasından yardım aramaya başladılar. Bu esnada, İran önemli bir aktör olarak ortaya çıkmıştı. Haziran 1992'de, İslâm Konferansı Örgütü'nün İstanbul'da düzenlenen toplantısı esnasında,⁶⁷ İran'ın girişimleriyle bir Bosna-Hersek Temas Grubu oluşturulmuştu. Grup, İslâm Konferansı Örgütü genel sekreteriyle birlikte Türkiye, İran, Mısır, Pakistan, Suudi Arabistan, Senegal ve Malezya temsilcilerinden oluşmuştu.⁶⁸

Savaş süresince, Bosnalı Müslümanların liderleri Mücahit denilen Müslüman gönüllülerden de yardım aldılar.⁶⁹ Birçoğu, Bosna-Hersek'teki çatışma ortamını cihad olarak⁷⁰görüyordu. Bosnalı Müslümanların yeniden Müslümanlaştırılmasını ve Balkan Yarımadası'nda bir Müslüman devlet kurmayı hedeflemişlerdi. Çokuluslu Bosna ordusuna katılmayı reddetmiş ve millî-özgürlükçü savaş ideolojisini benimsememişlerdi. Bu konuya ilk itiraz, Afganistan, Kaşmir ve Filipinler'de savaşmış Suudi bir gazi olan Abu Abdul Awiz tarafından ifade edilmişti. Muslimanske Snage adı verilen ve Travnik'te kurulan Bosna-Hersek askeri birimlerinde komutan olarak görev almıştı. Muslimanske Snage'ın lideri kendisini Bosna'daki tüm Mücahitlerin başkomutanı olarak görüyordu ve Bosna ordusunun emrine girmeyeceğini ilan etmişti. Son olarak, Kasım 1992'de,

⁶⁶ B. Magaš, I. Žanić, *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991 - 1995*, Zagreb, 1999, Str. 184; bkz. S. Hadžović, *Sastavni dio ciljeva rata protiv BiH - genocid i etničko čišćenje*, "Ratovi u Jugoslaviji 1991-1999", R. Ratković (ed.), Beograd, 2002, s. 266-267.

⁶⁷ İKÖ: (İslâm Konferansı Örgütü) panislâmist ideolojinin destekçileri tarafından 1969'da oluşturulan kongre. Filistinlilerle Yahudiler arasındaki savaşa cevap olarak oluşturulmuştur.

⁶⁸ Xavier Bougarel, "Bosnian Islam as 'European Islam': Limits and Shifts of a Concept", Aziz AlAzme / Effie Fokas(eds), *Islam in Europe. Diversity, Identity and Influence*, Cambridge University Press, 2007, ss.96-124.

⁶⁹ Tüm mücahitler İslâm'a inananları korumakla yükümlüdür. Yardımları askeri, mali vb farklı mahiyette olabilir. Savaş esnasında kaç mücahidin Bosna-Hersek'e geldiğini tahmin edemeyiz. Rakamlar değişken olmakla birlikte, 1000 ile 6000 arasında değişiyordu. Geldikleri ülkeler Suudi Arabistan, İran, Afganistan, Pakistan, Sudan, Cezayir, Mısır ve Türkiye'dir.

⁷⁰ Cihad: din uğruna yapılan savaş.

Muslimanske Snage, Zenitsa (Zenica)'da Bosna ordusunun taburlarından birine katıldı. Bosna ordusu içinde birleştirilen ilk Müslüman birlikti.⁷¹

1993 yılı savaşın en kritik zamanı oldu. Bu dönemde, Bosnalı Müslümanlar Hırvatlardan aldıkları desteği kaybettiler. Hırvatlar, Karadağ'da ayrı bir devlet kurmayı amaçlamaya başlamışlardı. O dönemde, Müslüman toplum toplu bir şekilde yok edilme tehlikesi altındaydı. Batılı siyasetçiler savaşı bitirmeyi ve Vance-Owen planının imzalanmasını önerdiler.⁷² Bununla birlikte, bu teklifin her iki tarafça (Bosnalı Müslümanlar ve Bosnalı Sırplar) reddedilmesi üzerine, Avrupalı ve Amerikalı politikacılar üç (etnik-ulusal) Cumhuriyet'in sözde birliğine dayanan başka çözümler aramaya başladılar.⁷³

Bu durum, Bosna-Hersek'in bölünmesi ve Müslüman Ordusu tarafından kontrol edilen bölgede Müslüman bir devlet kurulması ihtimalini yarattı. İlk kez, bu konu Bosna parlamentosunun 27 Ağustos 1993 tarihinde düzenlenen oturumunda SDA üyeleri tarafından ele alınmıştı. Aynı zamanda, Bosna-Hersek'in bölünmesi ve Müslüman bir ülke kurulması ihtimali A.İzetbegoviç tarafından da dile getirilmiştir. Dinî birlik, "Preporod" üyesi Enes Durakoviç de bu konuyu dile getirmiş ve şunları yazmıştır:

(...) savaştan sonra, Bosna-Hersek ordusu tarafından kontrol edilen topraklarda bir Müslüman devlet kurulacaktır.⁶⁷ Bir Müslüman Devleti oluşturulmasının en büyük destekçilerinden biri hem A.İzetbegoviç'in etrafındakilerden olan hem de Genç Müslümanlarla bağlantılı olan Adnan Yahic'ti.⁶⁸ Yahic, 1993'te, köktendinci bir Müslüman gazetesi olan "Zmaj od Bosne"nin sayfalarında, Bosna Ülkesi ideolojisinin gerçek İslâmî değerlere dayanacağını belirtmişti. A.Jahic'e göre, İslâm ideolojisi, Bosnalı Müslümanların ortak yaşamlarının her alanında en etkin ve önemli rolü oynayacaktır. Müslüman ülkenin laik lideri olarak A.İzetbegoviç'i gösterirken, dinî lider olarak da M. Ceriç'i işaret ediyordu. Ayrıca, devletteki dinî

⁷¹ Xavier Bougarel and Nathalie Clayer (eds.), *Le nouvel Islam balkanique: les musulmans comme acteurs du post-communisme, 1990-2000*, Paris: Maisonneuve & Larose, 2001, ss. 79-132.

⁷² Vance-Owen planı; Bosna-Hersek topraklarında on kanton meydana getirilmesine dayanmaktaydı, her bir etnik grup için üç kanton oluşturulacaktı ve 10. kanton da Saraybosna'da üç tarafın kontrolünde olacaktı.

⁷³ Robert Donia, *Bosna i Hercegovina: tradicija koju su izdali*, Sarajevo, 1996, s. 223- 224.

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

ve laik kurumlar arasında ikiliği derece derece ortadan kaldırmayı da öneriyordu.⁷⁴ Son olarak, Müslüman devlet kurulması olasılığı Bosnalı Müslümanlarının liderleri tarafından reddedildi. Görünüşe göre, SDA siyasetçileri Bosna-Hersek sınırlarının bölünmezliği taraftarı olan kamuoyuna uygun hareket etmeyi seçmişti. Bunda, çatışmaların başından beri Müslümanlara karşı tavrı şüpheli olan Avrupalı bazı ülkelerin tepkisi de etkili olmuş olabilir. Müslüman bir devlet kurma önerisi, en nihayetinde Mart 1994'te Washington'da düzenlenen bir toplantıda sonlandırıldı. Aynı zamanda, Hırvatlar ve Müslümanlar arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma doğrultusunda, Bosna-Hersek topraklarında bir Hırvat-Müslüman Federasyonu kuruldu (% 51). Bu çözüm tüm Müslüman liderler tarafından hoş karşılanmadı. Bu çözümü cihada karşı ihanet olarak algılayan mücahitler bu husustaki itirazlarını bildirdiler. Ağustos 1994'te yapılan röportajlardan biri esnasında, Suudi başkomutan Hırvat-Müslüman Federasyonunu yeniden hayata geçirmenin en kötü çözüm olduğunu beyan etti. Bosna-Hersek'te çatışma ortamı 1995'te son buldu. ABD Dayton'da yürütülen müzakereler sonunda bu ülkenin Federasyon ile Sırp Cumhuriyetini bünyesinde barındıracağı kararı verildi ama bu çözüm de Müslüman gönüllüler tarafından sorgulandı. Onlara göre, Dayton uzlaşması Batının diktasından başka bir şey değildi ve amaçları Müslümanların sadece Bosna-Hersek'i kaybetmesini sağlamak değil, aynı zamanda Balkanlar'da Müslüman bir devlet oluşturulma ihtimalini ortadan kaldırmaktı. Savaş boyunca, çoğunluğunu Genç Müslümanlar birliğinin oluşturduğu SDA, Bosnalı Müslümanların kamusal hayatının tam kontrolünü ele almayı başardı. Bu partili siyasetçiler kendilerini etnik gruplarının tek temsilcisi olarak gördüler ve Bosna-Hersek'teki diğer Müslüman partilerinin güçlenmesine izin vermediler. Bosna-Hersek'teki savaş SDA siyasetçilerine kendi ana ideolojik farazyelerini fark etme olanağı tanıdı. Söz konusu dönemde, o ana kadar laik-modernist Bosnalı Müslümanların yeniden Müslümanlaştırılmaları gerçekleşiyordu.⁷⁵ Bu etnik

⁷⁴ A. Jahić, "Krijeposna muslimanska država – filozofsko – sociološko razmatranje državno – pravnih i nacionalnih perspektiva bosanskih Muslimana", *Zmaj od Bosne*, 17.09.1993, no. 51.

⁷⁵ 1988'de yapılan araştırma sonuçlarına göre, katılımcı Bosnalı Müslümanların % 37.32'si, "Dindar mısınız?" sorusuna evet cevabı vermiştir. Durum 2000'de çarpıcı bir şekilde değişti, Bosna Federasyonu'ndan araştırmaya dâhil edilen Müslümanların, %78.3'ünün bu soruya evet cevabı verdiği ilan edildi. Ayrıca, dindarlığın en kanlı ve şiddetli olayların yaşandığı bölgelerde daha fazla arttığını da söylenebilir. M. Sell, *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia*, London, 1996, s. 14.

grubun İslâmi rönesansın doğrudan sebebi Sırp ve Hırvat saldırganlığıydı. O dönemde İslâm, vatanperverliğin ayrılmaz bir parçası oldu.

Savaş boyunca, birçok Bosnalı Müslüman dindarlıklarını göstermeye başladılar, Meselâ , camiye toplu bir şekilde giderek, dua ederek, oruç tutarak ya da alkolden uzak durarak...⁷⁶ Bosnalı lider M. Ceriç'in de belirttiği gibi: *Radovan Karaciç (Yugoslavya etnik katliamından dolayı Uluslararası Suç Mahkemesi tarafından suçlanmıştır) kesinlikle İslâm için benden daha fazla şey yapmıştı.*⁷⁵ Bosna'nın yeniden Müslümanlaşmasının bir diğer nedeni de savaş travmasıydı. Özellikle savaş sonunda, vatandaşların çoğunluğu hayatta kalma inançlarını kaybetmiş ve İslâm'a sığınmışlar; İslâmi değerlere sıkı sıkıya sarılmışlardı.

5.1995 Sonrası SDA Siyaseti

Savaş sonrasında, SDA Bosnalı Müslümanların politik hayatlarında hala en önemli aktördü. Bu dönemde, A. İzetbegoviç Bosna-Hersek cumhurbaşkanı ve SDA'nın genel başkanıydı. Genç Müslümanlar birliğinden diğer bir aktivist Edhem Bicakciç, Hırvat-Müslüman Federasyonu'nun başbakanı oldu.

SDA siyasetçileri ile İslâm ülkeleri arasında savaş süresince kurulmuş olan işbirliği gelişmeye devam ediyordu. Bu Müslüman partisi, İslâm ülkelerini en büyük dış müttefik olarak görüyordu. Savaştan sonra, bu işbirliği iki türlü bir yapı sergiledi: Bir taraftan Bosna Hersek hükümeti gelişmiş Müslüman ülkelerle mali sözleşmeler imzalıyordu. Diğer yandan ise Bosna-Hersek, mücahitler için bir yerleşim halini almaya başlamıştı.⁷⁷ Ayrıca, Bosna-Hersek Cumhurbaşkanı'nın panislâmist yaklaşımı ABD'yi rahatsız etmişti. Temmuz 1995'de, ABD, Bosna Hersek ile İran arasındaki 50 milyar dolar değerindeki iktisadi işbirliği

⁷⁶ Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way. Identity and Community in a Central Bosnian Village* Princeton: Princeton University Press, 1995.

⁷⁷ 1995'teki savaştan sonra, Mücahitler Bosna merkezde kaldılar. Bosna pasaportları vardı, bunları savaş esnasında ya da Bosnalı kadınlarla evlenerek elde etmişlerdi. Herhangi bir kontrol altında olmayan Mücahitler sonunda suçluya dönüştüler. Gayrimüslümleri soymak veya intikam için Hristiyanları linç etmek gibi suçlar işlemeye başladılar. Yerel Müslüman toplulukların özel yaşamlarına müdahale etmeye çalıştılar. Bazı Bosnalı Müslümanların laik tutumlarından rahatsız oluyorlardı. Onlara göre, Bosna, Batı teknolojilerine dayanan bir İslâm devleti olmalıydı.

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

anlaşmasının iptali için başarısızlıkla sonuçlanan uğraşlar vermişti. Üç ay sonra ise, ABD tüm mücahitlerin Bosna topraklarından çıkartılmasını talep etmişti.⁷⁸

Tüm bu taleplere rağmen, İzetbegoviç İslâm dünyası ile teması kaybetmek istemiyordu. Eylül 1997'de, 12. SDA Kongresi esnasında, İzetbegoviç bir çağrıda bulundu: Dünya ve Uzak Doğu medeniyetinin etkisine açık olunmalıydı. İzetbegoviç, üç ay sonra, Tahran'daki İslâm Konferansı Örgütünün toplantısına katıldı ve İslâm dünyasına da benzer bir çağrıda bulundu. 1997'de, Bosna-Hersek Cumhurbaşkanı ve oğlu Bakir Türkiye, Suudi Arabistan, Kuveyt ve İran'ı kapsayan bir iş gezisi yaptılar. Hırvat Ante Jelaviç, İzetbegoviç'i bu ülkelere yaptığı gezi nedeniyle, protesto etmişti. Jelaviç, bu ziyaretleri şu şekilde tanımladı: (...) *Bosna-Hersek'in ortak dış politikası için yeni eğilim. Hiç gerek yokken bir iş gezisi yapan A.İzetbegoviç ve işbirlikçileri çok kültürlü Bosna-Hersek'in temsilcileridir.*⁷⁹

Bununla birlikte, SDA'nın siyaseti 2001 yılı sonlarına doğru köklü bir değişiklik geçirmiştir. Amerika'ya karşı yapılan terörist saldırılar sonrasında, Bosna hükümeti ciddi şüphe altında kaldı. Sırp, Hırvat ve Müslümanlara ait bazı köşe yazılarında (çoğunlukla Sosyal Demokratlarla bağlantılı olanların yazılarında), SDA ile Usama Bin Laden arasında yakın bağlantılar olduğunu belirten makaleler yer alıyordu. Sonuç olarak, ABD Saraybosna'daki elçiliğini kapatma kararı aldı.

Ülkede konuşlanmakta olan Amerika kuvvetleri bazı kovuşturmalar yürüttüler. Savaştan sonra tasfiye edilmiş olan mücahit birimleri üyeleri en çok aranan kişiler arasındaydı.⁸⁰ Yabancı siyasetçiler ile bazı Bosnalı muhalif liderler tarafından ifade edilen Bosna-Hersek ile teröristler arasında bağlantı olduğu iddiaları, SDA'nın politik söyleminin değişmesine yol açmıştır. Bosnalı yetkililer Müslüman ülkelerle ilişkilerin kesilmesi kararını aldı; çünkü bu durum Amerikalılar gözünde büyük bir tehdit oluşturuyordu. Ayrıca, tüm Mücahitlerin

⁷⁸ M. Fazlić, N. Hasić, "Bosansko-danski obračun s terorizmom", *Slobodna Bosna*, 03.11.2005, no. 468, s. 23.

⁷⁹ *Slobodna Bosna*, 03.11.2005, no. 468, s. 23.

⁸⁰ Fateha Karmela, Bosna-Hersek'te savaş için Müslüman gönüllüleri görevlendiren baş yetkiliydi ve Ürdün'de tutuklandı. Bkz. R. Smajilhodžić, Suđenje Lionelu Dumontu, "bjeguncu iz bosanskog zatvora", *Slobodna Bosna*, 30.09.2004, no. 411, ss. 48-49.

Bosna-Hersek topraklarından çıkartılacağını, savaş esnasında gönüllülere verilen tüm pasaportların gözden geçirileceğini beyan ettiler.

Üstelik, SDA sıralarında da değişiklikler oldu. 2000 seçimlerinde SDA, Boşnaklar arasında yine en çok oyu almış olsa da seçimler sonrasında SDP liderliğinde bir koalisyon hükümeti kurulmuştu. Böylece SDA ilk defa muhalefete düştü. Aliya İzetbegoviç'in 2001 yılında siyasetten ayrılmak istemesiyle partinin liderliğini Suleyman Tihic üstlendi. Aynı yıl düzenlenen parti kongresinde partinin Boşnakları merkeze koyan programı esnetilerek bütün Bosna-Hersek halkına hitap edecek hale getirildi. Bosnalılık kimliğine vurgu yapılırken multi-etnik ve yerinden yönetimin güçlü olduğu bir devlet yapısı benimsendi. 2003'deki ölümünden önce, A. İzetbegoviç Bosna-Hersek'in gelecek cumhurbaşkanı olması için Süleyman Tihic'i Müslüman partisinin başkanlık koltuğuna atamıştı.⁸¹

Tihic, SDA'ya 1990'larda katılan komünizm sonrası politikacılar grubundandı. Tihic'in liderliğinde, Müslüman partisi Bosna-Hersek'in AB'ye üyeliğini ve ABD ile iş birliği konularını ciddi bir şekilde ele almaya başladı. 2004'te yine Tihic liderliğinde, parti programında bazı değişiklikler oldu ve SDA'nın temel amacı şu şekilde ifade edildi: (...) *Euro-Atlantik Yapılara (Avrupa Birliği ve NATO) üyelik.*⁸²

Şubat 2006'da gerçekleşen olaylar Müslüman SDA partisinin ne kadar değiştiğinin çok güzel bir örneğidir. O dönem, bazı Avrupa gazetelerinde Hz. Muhammed'i aşağılayan karikatürler yayınlanmasını protesto amaçlı gösteriler tüm dünyada yankı bulmuştu. Bosnalı Müslümanlar da protestoya katıldılar. Savaş sonrası, Körfez ülkeleri Bosna'da hizmet sektörüne yatırım yaptıklarını, camileri finanse ettiklerini, bedava Arapça dersi verdiklerini ve bu ülkelerden Bosna'ya pek çok turist geldiği bilinmekteydi. Bu faaliyetler Bosna'da muhafazakâr İslâmî destekleyenlerin sayısında bir artışa neden olup olmadığı konusundaki yorumlara bakıldığında; "Eşref Kenan Raşidagiç."⁸³

⁸¹ SDA'nın web sitesindeki <http://sda.ba/home/o-name/licna-karta-stranke>

⁸² *Osnovni pravci politike SDA*, Sarajevo 09.09. 2004, www.sda.ba.

⁸³ Saraybosna Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler eğitimi Hocası ile Euronews'in gerçekleştirdiği röportaj bkz. <http://tr.euronews.com/2018/04/27/radikal-İslâm-bosna-hersek-uzerinde-etkili-mi-Erişim> :10.09.2018.

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

“Bazı Körfez ülkeleri her ne kadar Bosna'da camiler inşa etmiş veya camilerin inşasına katkıda bulunmuş olsa da, hiçbiri tek bir imam dahi atamadı. Bosna-Hersek İslâm Birliği camilerindeki bütün imamlar Boşnak. Hatta Suudi Arabistan'ın finanse ettiği ünlü Kral Fahd Camii'nde bile Boşnak imam var. Tek bir Suudi imam bu camide vaaz vermedi. Yani Bosna Hersek'teki camilerin inşasında Arap ülkelerinin rolüne gelecek olursak, akılda tutulması gereken en önemli ayırım onların bu camilerin yönetiminde söz sahibi olmadığı.... Radikalleştirme çabaları için harcanan efor ve paraların, Boşnak Müslümanlar üzerinde pek bir etkisi olmadı. Demek istediğim, Boşnak Müslümanlar, eğer savaş sırasında ya da sonrasında radikal İslâm'a yönelmediyse, şu an bunu yapacaklarını gerçekten hiç zannetmiyorum.”⁸⁴

8 Şubat'ta Saraybosna'da düzenlenen gösteri esnasında, Fransa, Hollanda, Norveç ve Hırvat bayrakları yakıldı. Birkaç gün sonra, Bosna-Hersek'te başka bir gösteri daha yapılacaktı. Gösteriyi düzenleyen baş grup, Wahhabizm'i yaymaya çalışan köktendinci, genç bir grupla bağlantılı www.İslâmbosna.ba sitesiydi. Ancak, bu gösteri gerçekleşemedi. Büyük olasılıkla, Bosnalı Müslümanların dinî lideri Reis-ü'l ülemâ Mustafa Ceriç ile Bosna-Hersek Cumhurbaşkanı Süleyman Tihiç bu gösteriye onay vermemişlerdi.

SDP BİH'in iktidarda yıpranmasıyla parti, iktidarı 2002 seçimleriyle geri aldı. Ayrıca partinin genel başkanı Tihiç, Boşnak oylarının yüzde 37'sinden biraz fazlasını alarak Üçlü Başkanlık Konseyi'nin Boşnak üyeliğine seçildi. 2006 seçimlerinde ise SDP BİH karşısında büyük oy kaybeden SDA, federal parlamentosunda yalnızca dokuz milletvekiliği elde ettiği gibi, Üçlü Başkanlık Konseyi'nin Boşnak üyeliğini de Sılayciç'e kaptırdı.

2010 seçimlerinde ise FBİH'te SDP BİH'in ardından ikinci sırayı alan partinin adayı Bakir İzetbegoviç Üçlü Başkanlık Konseyi'ne Boşnak üye olarak seçilmiştir.⁸⁵ Bu seçimler sonucunda parti, Temsilciler Meclisi'nde yedi, Halklar Meclisi'nde üç, FBİH Temsilciler Meclisi'nde 23, RS Milli Meclisi'nde iki sandalye elde etmiştir. Parti, Ekim 2012 yerel seçimlerinde oylarını artırarak ülke çapında birinci sırada

⁸⁴ M. Spahić, “Red i Poredak ili Nasilje i Terorizam”, *Ljiljan*, 27 September - 4 Oktober 1999, no. 350, s. 5.

⁸⁵ Sabina Arslanagić, “Bosnia Polls Results: Bosniaks Vote for Change”, *Balkan Insight*, 4 Ekim 2010.

yer almış ve 37 belediyede yönetime gelmiştir. Bu başarısını 2014 genel seçimlerinde devam ettiren SDA, Üçlü Başkanlık Konseyi'ndeki Boşnak üyeliğini koruduğu gibi FBİH'te en çok oy alan parti olmuş, Temsilciler Meclisi'ndeki sandalye sayısını 10'a, FBİH Temsilciler Meclisi'ndeki sandalye sayısını da 29'a çıkarmıştır.

SBİH'in RS'de seçimlere katılmaması sayesinde SDA, bu entiteden de Temsilciler Meclisi'ne bir milletvekili göndermeyi başarmıştır. Parti, aynı zamanda FBİH'te Boşnakların çoğunlukta olduğu bütün kantonlarda birinci sırayı almıştır. Almış olduğu seçim başarısından dolayı kendini Boşnakların iradesini en fazla temsil eden parti olarak öne çıkaran SDA, devlet ve entite düzeyinde kurulacak hükümetlerde mutlaka yer alması gerektiği iddiasındadır.⁸⁶

Merkez-sağ eğilimli bir parti olan SDA'nın temel meselesi Boşnakların haklarının savunulması ve korunmasıydı. Parti, Bosna-Hersek'in toprak bütünlüğünün korunmasını savunmakta, ülkenin üniter bir yapıya geçmesini istemekteydi. Öte yandan, belediyelerin yetki genişliğine karşı çıkmamaktaydı. SDA'nın öncelikli gördüğü amaçlar içinde az gelişmiş bölgelerin kalkındırılması, istihdamın artırılması, adil bir sosyal devlet anlayışının benimsenmesi, yabancı yatırımın desteklenmesi, Dış politikada ABD ve Türkiye ile ilişkilere özel önem veren parti, AB ve NATO ile uyumu desteklemektedir.

Aliya İzetbegović'ten sonra partinin genel başkanlığını 14 yıl kadar yürüten Tihîç, Eylül 2014'te vefat etmiştir. Hayatının son döneminde artan sağlık sıkıntıları dolayısıyla Tihîç'in parti meseleleriyle gereğince ilgilenememesi, partinin üst kademelerinde bir otorite boşluğu oluşmasına sebep olmuştur. Bu dönemde başkanlığa fiilen vekâlet eden Bakir İzetbegović yönetim kadroları üzerinde nüfuzunu kuvvetlendirmeye yönelik adımlar atarken partide kendisine rakip bir siyaset anlayışı da oluşmuştur. Tihîç'in bir sonraki genel kurulda aday olmayacağını açıklamış olması nedeniyle son yıllarda, gelecek başkanın kim olacağı konusunda medyada birçok kişinin ismi yer almaktaydı. Parti üyeleri ise bu tartışmaları 2014 seçimlerinden sonraya bırakmışlardır. Yeni genel başkanın

---

⁸⁶ "Neće biti nikakvih novih entiteta u BiH", *Dnevni List*, 17 Ekim 2014.

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

partinin Mayıs 2015'te düzenlenecek olağan genel kurulunda seçilmesi beklenmekteydi. Partinin kendini yenilemesi gerektiğini söyleyerek kadrolarda değişiklik istediğini ifade eden İzetbegoviç'in genel başkanlığa aday olmasına ise kesin gözüyle bakılmaktaydı. Parti, Uluslararası Demokrat Birliği'ne (IDU) tam, Avrupa Halk Partisi'ne (EPP) gözlemci üyedir.

1 Şubat 2013 tarihindeki parti kongresinde SDA genel başkan yardımcılığına tekrar seçilen İzetbegoviç, Genel Başkan Tihic'in ara ara nükseden sağlık sıkıntılarında, Tihic'e başkanlıkta vekâlet etmiştir.⁸⁷ İzetbegoviç, partisince 2014 genel seçimlerinde Üçlü Başkanlık Konseyi'nin Boşnak üyeliğine tekrar aday gösterilmiş, seçimlerde yüzde 33'e yakın oy alarak bu göreve ikinci kez seçilmiştir. Babası Aliya'nın yolundan giderek Müslüman kimliği ve Avrupa değerlerini bir arada gören bir politika izlemeyi ve Bosna-Hersek'i AB ve NATO üyesi güçlü bir ülke haline getirmeyi amaçlayan İzetbegoviç, ülkede yatırımların ve iş imkânların artırılmasını kısa vadede en önemli önceliklerden görmektedir.⁸⁸ RS Cumhurbaşkanı Milorad Dodik'in ayrılıkçı ifadeleri karşısın Bosna-Hersek'in bütünlüğüne vurgu yapmakta, RS'nin hiçbir şekilde bağımsız olamayacağını vurgulamaktadır.⁸⁹ Türkiye'deki AK Parti hükümetiyle yakın ilişkileri olduğu bilinen İzetbegoviç,⁹⁰ Bosna-Hersek'in gerek NATO ve AB üyeliği yolunda, gerekse bölgesel politikalar bağlamında Türkiye'nin dostluğuna ihtiyaç duyduğunu sıklıkla ifade etmektedir. Bununla birlikte, son yıllarda Sırbistan'la ilişkilerin gelişmesi açısından gayret göstermektedir.⁹¹

Sonuç

Bosna-Hersek'teki Müslümanların yaşadıkları, iki farklı siyasî kültürel sürecin yansıması olmuştur. Bunlardan birisi resmî olarak dünyada var olan bağımsız en büyük İslâm devleti Osmanlı Devleti'dir. Bu devlete karşı Rusya dâhil emperyalizme karşı Müslüman direniş cephesi oluşmuştur. Batı'nın emperyalizmine karşı bu direnişin sembolü II. Abdülhamit olmuştur. Batı'nın

⁸⁷ "Predsjednik SDA Tihic zbog loşeg zdravlja prebačen u Njemačku", *Dnevnik.hr*, 2 Oktobar 2013.

⁸⁸ "Babam, Erdoğan'a Emanet Etti!", *Bugün*, 19 Ekim 2011.

⁸⁹ "Bakir Izetbegović u Londonu: Dodik prijete, Evropa šuti", *Oslobođenje*, 8 Temmuz 2014.

⁹⁰ "İzetbegoviç: Başbakan Erdoğan'ın tarafındayız", *Akşam*, 10 Mayıs 2014.

⁹¹ "Bakir Izetbegović o Vučiću: Pozivam ga javno u BiH, uvek je dobrodošao!", *Kurir*, 19 Mart 2014.

Müslümanlara saldırısı Müslümanlar arasında Panislamizm'i tetiklemiş ve İslâmcılık bir siyasî, kültürel sistem olarak canlanmıştır. Bu canlılıkta daha çok dinî bir kurum niteliğinde olan halifelik siyasi yönüyle güç kazanacaktır. Ortak gelecek düşüncesi Bosna'da ümmetin siyasileşmesine neden olacaktır. Özellikle Avusturya Macaristan'ın Bosna'yı 1878'de işgali ile başlayan yeni dönemde Boşnaklar Avusturya yönetimine karşı dinî, siyasi ve millî bir örgütlenme/bilinçlenme mücadelesi vermişlerdir. Özellikle 1890'lı yıllarda Avusturya-Macaristan İmparatoruna ve ülkeyi yöneten Benjamin Kalay'a dinî özerklik, eğitim vs. gibi konularda memorandumlar sunmuşlardır. Bu hareket 1908'e kadar devam etmiştir. Bu siyasileşme yüzyıl sonra tekrar harekete geçecek, 1992-1995 yılındaki Bosna-Hersek Savaşı'nda Müslüman dünyasından birçok gönüllünün Boşnaklar yanında savaşa katılmasını sağlayacaktır. Böylece Müslümanlığı içselleştiren Bosna-Hersek'te, "Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktur retoriğinin, Müslüman'ın Müslüman'dan başka dostu yoktur." biçimine dönüşmesine bir katkı daha yapılmıştır.

Ancak, 18. ve 19 yüzyılda Balkanlar'daki ayaklanma ve milliyetçilik hareketlerinin başlaması ve Müslümanlara yönelik Sırp ve Hırvat milliyetçiliğinin artması karşısında Boşnaklar Osmanlı merkezinden yardım beklemiş, fakat istenilen yeterince gerçekleşmemiş ve Boşnaklar kendilerini, mallarını ve yerleşim bölgelerini kendileri korumuşlardır. Bu da Boşnak beylerin önem kazanması ve yerel liderler olarak bağımsız siyasi yapıda var olmaları Boşnaklarda zaman içerisinde bağımsız liderlere sahip millî bilincinin oluşmasını sağlamıştır.⁹²

Boşnakları Bosna'da, Hırvatistan'da veya Sırbistan'da yaşayan milletlerden farklı kılan ve ayrı kılan unsur Müslüman olmalarıdır. Müslüman Boşnaklar etnik kimlik ve dil olgusuna atıf yapmaksızın, Müslüman olmaları hasebiyle Balkanlar'daki diğer milletlerden kendilerini ayırırlar ve tanımlarlar. Milletleşme süreçlerinde lider ve lideri takip eden psikoloji önemlidir. Her lider gibi Bosnalıların- Boşnakların- lideri de bilinçli veya bilinçsiz olarak grubun kimlik

⁹² Yalçın Köksal Demir, "Cemaatten Ulusa Boşnaklar", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Temmuz 2011, s.85, İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2004, s.70.

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

belirlemede aldığı kararlarda önemli olmuştur. Boşnak milliyetçiliğimin oluşumunda onları 1992-1995 arası yaşanan Bosna Savaşından ve yıkımdan kurtaran Aliya İzetbegoviç de rol model oluşturmaktadır.

Bosna-Hersek'teki din durumu diğer Batı ülkelerine göre farklıydı. Komünizm, dine karşı tavır koyan bir sistemdi. Komünizmin amacı; mevcut dinleri de yok etmek veya inananları dinlerinden koparmaktı. O yüzden bu dönemlerde yeni dinî hareketlerin Yugoslavya ve Bosna-Hersek sınırları içerisinde yayılıp faaliyet göstermesi neredeyse imkânsızdı. Bu durum Yugoslavya'nın dağılmasıyla, Komünist yönetimin sona ermesiyle ve Bosna-Hersek'in bağımsızlığını ilan etmesiyle değişmeye başlamıştır. Yugoslavya'nın dağılmasıyla Bosna-Hersek, modern toplumlara ayak uydurmaya karar vermiştir. O yüzden toplumdaki değişimin kültüre ve dine de etki etmesi kaçınılmazdı. Bosna-Hersek'teki Demokratikleşme sürecini birçok yeni dinî hareket, kendi fikirlerini, doktrinlerini ve hareketlerini yaymak için bir fırsat olarak görüp yoğun çalışmalara başlamıştır.

Bosna-Hersek'teki Müslümanların kültürel ve siyasî yaklaşımlarında kuşkusuz, İslâmcılığın dışında Modernizmin etkisi de olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Batı'ya açık eğitim anlayışıyla birlikte dünyada var olabilmenin yolunun değişimle gerçekleşeceğine inanan birçok insan yetişmiştir. Bu entelektüeller, sadece dinî öne çıkaran başka gelişmelere tamamen kapalı insanlara biraz yukarıdan bakmışlardır. Uhrevilik ile Dünyevilik arasında ille de bir savaş olması gerekmediği; ikisinin de bir uyum içinde yaşayabileceğine inanan insan sayısı Bosna'da artmıştır. Böylece aslında Avrupalılar fark etmese bile Orta Doğu'dan ve Orta Asya'dan farklı olarak, Avrupa İslâm'ı en iyi şekilde Bosna-Hersek'te karakterize edilmiştir.

Kaynakça

1. Araştırma ve İnceleme Eserler

"Babam, Erdoğan'a Emanet Etti!", *Bugün*, 19 Ekim 2011.

"Bakir İzetbegović u Londonu: Dodik prijeti, Evropa šuti", *Oslobođenje*, 8 Temmuz 2014.

"İzetbegoviç: Başbakan Erdoğan'ın tarafındayız", *Akşam*, 10 Mayıs 2014.

"Neće biti nikakvih novih entiteta u BiH", *Dnevni List.*, 17 Ekim 2014.

- “Predsjednik SDA Tihić zbog lošeg zdravlja prebačen u Njemačku”, *Dnevnik.hr*, 2 Listopada 2013.
- “Pregled razvitka Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini”, *Rijaset Islamiske Zajednice U Bosni I Hercegovini*, 26 Aralık 2006.
- Ajanović, Irfan, (2010), *SDA: Fotomonografija SDA*, Saraybosna.
- Andjelić, Neven, (2003), *Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy*, Frank Cass Publishers: London.
- Arslanagić, Sabina, (2010), “Bosnia Polls Results: Bosniaks Vote for Change”, *Balkan Insight*, 4 Ekim 2010.
- Behmen, Ö., (2000), *Genç Müslümanlar 1939-2000*, Saraybosna.
- Bojić, Mehmedalija, (2001), *Historija Bosne i Bošnjaka*, Saraybosna.
- Bougarel, Xavier and Nathalie Clayer (eds.), (2001), *Le nouvel Islam balkanique: les musulmans comme acteurs du post-communisme, 1990-2000*. Paris: Maisonneuve & Larose.
- Bougarel, X., (1995), “Ramadan during a Civil war as reflected in a serie of sermons”, *Islam and ChristianMuslim Relations*. 6 (1).
- Bougarel, Xavier, (2007). “Bosnian Islam as ‘European Islam’: Limits and Shifts of a Concept”. Aziz AlAzme / Effie Fokas(eds). *Islam in Europe. Diversity, Identity and Influence.*, Cambridge University Pres.
- Bringa, Tone, (1995), *Being Muslim the Bosnian Way. Identity and Community in a Central Bosnian Village*, Princeton: Princeton University Press.
- Burg, Steven L. & Shoup, Paul S., (1999), *The War in Bosnia-Herzegovina-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, New York: M.E. Sharpe.
- Carić, M.,(1990), *Muslimani protiv Muslimana*, Sarajevo.
- Demir, Yalçın Köksal, (2011), “Cemaatten Ulusa Boşnaklar”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Temmuz.
- Donia, Robert, (1996), *Bosna i Hercegovina: tradicija koju su izdali*, Sarajevo.
- Ekinci, Mehmet Uğur, (2014), *Bosna-Hersek Siyasetini Anlama Klavuzu*, SETA: İstanbul.
- Fazlić, M., N. Hasić, “Bosansko-danski obračun s terorizmom”, *Slobodna Bosna*, 03.11.2005. no. 468.
- Filandra, Š., (1998), *Bošnjačka politika u XX. Stoljeću*, Sarajevo.
- Filipović, M. , (1996), *Bošnjačka politika. Politički razvoj u Bosni u XIX i XX stoljeću*, Saraybosna.

Emgili, Fahriye. Bosna-Hersek'te İslam Birliği Ülküsü.

- Hadžović, S., (2002), "Sastavni dio ciljeva rata protiv BiH - genocid i etničko čišćenje", R. Ratković (ed.), *Ratovi u Jugoslaviji 1991-1999*. Beograd.
- Ibrahimagić, O., (1999). *Politički sistem Bosne i Hercegovine*. Vol. I. Sarajevo.
- Izetbegović, Alija, (1990), *Islamska deklaracij*, Sarajevo.
- Izveštaj o radu vrhovnog starješinstva (Rijaseta) Islamske zajednice u Jugoslaviji, *Glasnik Rijasetu Islamske zajednice u SFR*, Eylül-Ekim 1990. no. 5.
- İzetbegović, Aliya, (1990) .“Mi nismo Turci”. *Start, Zagreb*. July 7. 1990.
- Jahić, A., "Krijeposna muslimanska država – filozofsko – sociološko razmatranje državno – pravnih i nacionalnih perspektiva bosanskih Muslimana", *Zmaj od Bosne*, 17.09.1993, no. 51.
- Johnstone, Diana, (1998), Alija Izetbegovic: Islamic Hero of the Western World", *Dialogue*. Volume 7, No 26, Summer.
- Juzbašić, Dževad, (2002), *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Saraybosna.
- Magaš, B. I. Žanić, (1999), *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991 - 1995*, Zagreb.
- Martinović, D., (1990), *Alija Izetbegović. Ličnost i knjiga*, Belgrad 1990.
- Merdjanova, Ina, (2013), *Rediscovering the Umma: Muslims in the Balkans between Nationalism and Transnationalism*, New York: Oxford University Pres.
- Ortaylı , İlber, (2004), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İletişim Yayınları*, İstanbul.
- Osnovni pravci politike SDA*, Sarajevo 09.09. 2004.
- Sell, M., (1996), *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia*, London.
- Smajilhodžić, R., Suđenje Lionelu Dumontu (2004), "bjeguncu iz bosanskog zatvora", *Slobodna Bosna*, 30.09.2004. no. 411.
- Spahić, M., (1999). "Red i Poredak ili Nasilje i Terorizam", *Ljiljan*, 27 September - 4 Oktober 1999. no. 350.

2.Gazeteler

- Slobodna Bosna*, 23.08.2004.
- Oslobodenje*, 2 Ağustos 1949.

3.İnternet Kaynakları

- <http://www.İslâmdusuncesi.net/dunden-bugune-mladi-muslimani-teskilatinin-etkisi-uzerine-1-388h.htm>, Erişim, 6.09.2018
- <http://www.İslâmdusuncesi.net/bosna-İslâmi-hareketinin-tarihi-371h.htm> erişim 9.09.2018 .
- <http://www.ex-yupress.com/dani/dani9.html>: 10.12.2020.

<https://www.milligazete.com.tr/haber/1190619/genc-muslumanlar-yetim-kaldi>,
Erişim: 6.09.2018.

<http://tr.euronews.com/2018/04/27/radikal-İslâm-bosna-hersek-uzerinde-etkili-mi>-
Erişim :10.09.2018.

<http://sda.ba/home/o-name/licna-karta-stranke/>: 10.12.2020.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosna-hersekin-ilk-cumhurbaskani-aliya-izetbegovic-vefatinin-18-yilinda-ozlemle-aniliyor/2395248>, Erişim,
17.10.2021.

